

Anadolu'da “Protestan Ermeni Milleti”nin Oluşumu

MEHMET ALPARSLAN KÜÇÜK
DR., DHMİ Genel Müdürlüğü
makkucuk@yahoo.com

Özet

Makalemizde, Protestanlık hakkında genel bilgiler verilmiş, Protestanlığın Anadolu'daki Ermeniler arasında oluşum sebepleri de belirtilerek nasıl yayıldığı ve bu yayılış sürecinde misyonerlik faaliyetlerinin etkisi ele alınmıştır. Bununla birlikte misyonerlik faaliyetleri neticesinde Protestanlaşan Ermenilere karşı Ermeni Patrikliği'nin tutumu ve bu tutum karşısında İngiltere ve Amerika'nın Osmanlı Devleti'ne karşı baskısı da işlenmiştir. Burada ayrıca Protestanlığı kendisine din olarak seçen Ermenilerin Osmanlı Devletince ayrı bir “Millet” olarak kabulü anlatılmıştır. Makalemizin sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Protestanlık, misyoner faaliyetleri, Ermeni Kilisesi, Protestan Ermeniler

Abstract

The Formation of the Protestant Armenian Nation in Anatolia

The main topic of this article is Protestantism and the main reasons for the spread of Protestantism among Armenians in Anatolia. This article also focuses on the importance of missionary activities. Moreover, it tackles the attitude of the Armenian Church towards the Armenians who became Protestant as a result of missionary activities, and also the pressures of USA and England on the Ottoman Empire because of this attitude. The acceptance of the Protestant Armenians by the Ottomans as a “Nation” is discussed and in the end an overall evaluation on the issue is offered.

Keywords: Protestantism, Missionary activities, Protestant Missionaries, the Armenian Church, Protestant Armenians.

GİRİŞ

Protestanlık, tarihî süreç içerisinde Almanya başta olmak üzere İsviçre, İngiltere ve ABD gibi birçok ülkede güç kazanarak teşkilatlanmıştır. Bu güç ve teşkilatlanma ile birlikte Protestanlar, bir “dinî hareket” haline gelen Protestanlığı yayma ve daha fazla taraftar bulma amacına yönelik Protestanlaştırma faaliyetlerine başlamışlardır. Dünyanın her tarafında taraftar edinme faaliyetlerine başlayan Protestanlar, Anadolu’yu da ihmal etmemiş ve yayılma alanı haritasına dâhil etmişlerdir¹.

1820 yılında İzmir Limanı’ndan Anadolu topraklarına ayak basan Protestan misyonerler, ilk olarak Yahudilere yönelik faaliyetlerde bulunmuş,² ancak Yahudilerin Osmanlı devlet düzeninde ibadet ve geleneklerini uygulama yönünden dinî bir bütünlük arz etmesi, misyonerlerin Yahudiler üzerindeki faaliyetlerini başarısızlık ile sonuçlandırmıştır. Yahudi toplumu üzerinde bir netice elde edemeyen misyonerler daha sonra Rumlar ile Müslümanlara yönelmişlerdir. Rumlara, Yunan ve Rum Ortodoks Kilisesi’nin destek vermesi, Müslümanlarda da din değiştirmenin günah sayılması ve toplum tarafından yadırganması, Misyonerlerin bu iki kesim üzerinde de umutlarını boşa çıkarmıştır.³ Bu durum, Anadolu topraklarında umduklarını bulamayan misyonerleri, yeni kitleler bulma ve yeni politikalar oluşturma çabası içerisine itmiştir.⁴ Öyle ki azim ve inançlarını yitirmeyen Protestan misyonerler, XVII. yüzyıldan itibaren Gregoryen Ermeniler, üzerinde yürütülen Katolik misyoner

¹ Jeremy Salt, *Imperialism and The Ottoman Armenians*, (London, 1993), s.23; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Teb’anın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), s.51; Yavuz Ercan, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi),” *Osmanlı IV*, (1999), s.199.

² Seçil Akgün, “Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820–1914),” *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, 5 (1994), s.2122; Kocabaşoğlu, Uğur, *Anadoludaki Amerika*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1989), s.75; Barkev N.Darakjian, “Evangelism or Proselytism,” <http://www.cacc-sf.org/c-aopBND.html> (05.10.2004).

³ Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1963), ss.7-8; Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü,” *Atatürk Yolu Dergisi*, 1:1 (1988), s.4; Ahmet Uçar, “Amerika’dan Anadolu’ya Misyoner Akını Tarihi,” *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 33 (1996), ss.46-47; Haluk Selvi, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 1, Türkiye Kongresi Bildirileri, 3 (2003), s.27; Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nun Doğuşu 1839–1863*, çev. Zülal Kılıç, (İstanbul:Aras Yayıncılık, 2004), s.54.

⁴ Kırşehirlioğlu, a.g.e., ss.7-8; Uçar, “Amerika’dan Anadolu’ya Misyoner Akını Tarihi,” ss.46-47; Vahan Tootikian, *The Armenian Evangelical Church: Yesterday, Today and Tomorrow*, (1996), s.22; Artinian, a.g.e., s.54.

faaliyetleri neticesinde mezhep değiştirerek Katolikleşen⁵ bir kısım Ermeni'den cesaret alarak kendilerine yeni hedef kitle olarak Gregoryen Ermeni toplumunu seçmiştir.⁶

A. ANADOLU'DA "PROTESTAN ERMENİ MİLLETİ"NİN OLUŞUMUNA ZEMİN HAZIRLAYAN ŞARTLAR

Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti"nin oluşumu bir sürecin sonucudur ve birçok sebebe dayanmaktadır. Bu sebepler arasında, XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin ve Ermeni toplumunun genel/siyasî yapısı, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere yabancı bazı devletlerin siyasî politikaları önemli yer tutmaktadır.

a. Osmanlı Devleti'nin Genel Siyasî Yapısı

Osmanlı Devleti hem güçlü olduğu devirlerde hem de gerileme döneminde bünyesinde barındırdığı farklı dinden, mezhepten ve kültürden insanlara hoşgörü göstermiş, onları barış ve huzur içerisinde bir arada tutmayı başarmıştır.⁷ Ancak XIX. Yüzyılın ilk başlarından itibaren emperyal devletler, Osmanlı Devleti'nin kendi inisiyatifi ile oluşturduğu "millet sistemi"ni ve "kapitülasyonlar"ı iki "zayıf noktası" olarak görmüş ve yayılmacı politikalarında her fırsatta kullanmışlardır.⁸ Bu iki "zayıf nokta"nın yanı sıra Hıristiyanlık açısından kutsal kabul edilen Efes, Ayasofya, İstanbul, Hatay, İzmir ve İznik gibi mekânların, Hıristiyanlığın şekillenmesinde büyük payı olan Pavlus'un doğduğu Tarsus'un, İlk Konsillerin yapıldığı İznik, Efes, İstanbul ve Kadıköy'ün Anadolu topraklarında bulunması ile kendilerini "İlk Hıristiyan Topluluğu" kabul eden Süryaniler'in merkezleri de Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri," *Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II.)*, 38 (2001), ss.726-734.

⁶ Eli Dwight, H.G.O. Smith, *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a Visit to The Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, (London, 1834), s.335.

⁷ Ensar Köse, "Misyoner, Mandacı, Feminist," *Tarih ve Düşünce Dergisi*, 18 (2001), s.32; Abdurrahman Küçük, "Türklerin Anadolu'daki Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü (Ermeni ve Yahudi Örneği)," *Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), ss.21-64.

⁸ Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri," *Yeni Çığ Dergisi*, 1, (1981), ss.3-4; Eryılmaz, a.g.e., s.69; Bert F. Breiner, Christian W. Troll, "Christianity and Islam," *The Oxford Encyclopedia of The Modern Islamic World*, 1 (1995), s.282; Necmettin Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları," *Osmanlı V* (1999), s.331; Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, (Ankara: Alperen yayınları, 2000), s.8.

olması Hıristiyan misyonerlerin bölgeye olan ilgisini artırmıştır.⁹ Aslında bu ilgi ve istek, Türklerin Anadolu'yu yeniden fethetmeye başladığı 1071 Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra başlamış ve Haçlı Seferlerinin de temel gerekçesi olmuştur. Haçlı Seferleri (1096-1274) ile alınamayan bu topraklar, Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesiyle bir "hammadde ve pazar alanı" olarak düşünülmüştür.¹⁰

Anadolu'nun coğrafi, stratejik ve jeopolitik konumu, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan boğazları da elinde bulundurması, Anadolu'ya olan ilginin diğer bir yönünü oluşturmaktadır.¹¹

Osmanlı Devleti'nin ABD'ye karşı olan ılımlı tutumu¹² ve ABD başta olmak üzere İngiltere gibi devletler ile yapılan ticaret antlaşmaları ve bu antlaşmalar neticesinde yabancılara tanınan ticaret, kendi dil ve dininde ibadet edebilmesi hürriyeti, buna karşılık Anadolu halkının eğitimsiz ve yoksul olması, sağlık hizmetlerinden asgari düzeyde yararlanması gibi sebepler emperyal devletlerin işini daha da kolaylaştırmıştır. Bunun sonucu olarak misyonerler, Osmanlı Devleti yönetiminde kendi inançları ve politikalarını benimseyecek "cemaat/topluluk" arayışına girmiştir. Bu arayış sonucunda Ermeniler bulunmuş ve Ermeniler arasında "yeni bir cemaat" oluşturmada gerekli zemini bulmuştur.¹³

Osmanlı Devleti'nin kendi bünyesindeki Ermeniler başta olmak üzere diğer gayr-i müslimler arasında yeniden hazırlanan nizamnameler, Islahat ve Tanzimat Fermanı gibi fermanlar ile azınlıklara tanınan imtiyazlar da Protestan Ermeni Milleti'nin oluşumuna zemin hazırlayan diğer

⁹ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, tsz., II s.17; Ömer Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri," *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999*, (2002), s.1548; George E.White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hataları*, çev. Cem Tarık Yüksel, (İstanbul: Enderun Yayınları, 1995), s.117; Adnan Şişman, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3:2 (2001), ss.1-3; A. Şişman, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler," *Türkler XIV*, (2002), s.173.

¹⁰ Bailly, a.g.e., s.17; Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri," s.1548; Şişman, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar," ss.1-2.

¹¹ N. Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), s.14.

¹² Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları," *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, 3 (1992), s.5.

¹³ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, (Ankara 1990), s.12; Konstantina P. Kiskira, "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri," *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (ed.) Pinelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s.67.

etkenlerdendir.¹⁴ Çünkü gayr-i müslimler için hazırlanan ve reform niteliğinde olan bu nizamname ve fermanlar ile azınlıkların hayat standartları yükseltilmiş, dinlerine bakılmaksızın eşit olarak değerlendirilmiş, bütün Müslim ve gayr-i müslimler aynı statüye getirilerek, onlara daha rahat yaşama ve hareket etme imkânı sağlanmıştır.¹⁵

b. Ermenilerin Genel Siyasî Yapısı

Osmanlı Devleti'nin bu genel ve siyasî yapısı içerisinde Ermenilerin doğulu bir millet ve Hıristiyan olması,¹⁶ "Mesih ve Kutsal Kitap" anlayışı hususunda ABD ve İngiltere ile ortak bir paydaya sahip bulunması, inanç ve uygulama bakımından Protestanlığa benzer ve uygun bir yapı sergilemesi, Protestanlığın Ermeniler arasında benimsenmesinin temel unsurlarını oluşturmuştur.¹⁷

Ermeniler arasında Protestanlığın benimsenmesinde açılan okulların, Ermeniler arasında matbaacılığın yaygınlaşmasının ve Ermeni Enstitüleri'nin de büyük etkileri olmuştur.¹⁸ Bunun yanında Ermenilerin Türkçe konuşması, Protestan ayinlerde de genellikle Türkçe'nin kullanılması ve buna karşılık Ermeni Kilisesi'nde ibadet ve ayinlerin klasik Ermenice ile yapılması ve eğitimin Ermenice olması,¹⁹ Ermenileri, ibadetlerde anlama yönünden sıkıntıya sokmuş ve onları bir arayışa yöneltmiştir. Bu arayış içerisinde Ermeniler, Protestan misyonerlerin yaşama ve düşünce tarzlarının da etkisi ile Protestanlığa karşı bir arzu ve istek duymaya başlamışlardır.²⁰

¹⁴ Salt, a.g.e., ss.12-22; Kodaman, Bayram, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, (Ankara 1994), s.19; Ercan, a.g.e., s.198; Artinian, a.g.e., ss.66-79.

¹⁵ Clifton Jackson Phillips, *Protestan America and The Pagan World: The First Half Century of The American Board of Comissioners For Foreign Missions 1810-1860*, (Harvard University Press Cambridge 1969), ss.150-151; Salahi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri," *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (1994), ss.346-347.

¹⁶ Smith-Dwight, a.g.e., s.XIII; Bliss, Edwin Munsell, *Turkey and The Armenian Atrocities*, (Edgewood Publishing Company 1896), s.123; Sedat Laçiner, İhsan Bal, "İngiltere Ermenileri, Lobçilik ve Ermeni Sorunu," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2:7 (2002), ss.74-75.

¹⁷ Bkz. H.G. Dwight, *Christianity in Turkey A Narrative of The Protestant Reformation in the Armenian Church*, (London, 1854), s.28; Turgut Işıksal, "Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3 (1985), s.47.

¹⁸ Tootikian, a.g.e., ss.13, 40.

¹⁹ Bkz. Dwight, a.g.e., s.21; Darakjian, Barkev N., "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives," <http://www.cacc-sf.org/c-acidentityBND.html> (23.01.2004); Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, (Ankara: Andaç Yayınları, 2003), s.142; R. W. Flocken, "Protestantism in Turkey," <http://name.umd.umich.edu> (01.12.2003).

²⁰ Seçil Akgün, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi(1820-1914)," s.2123; Chakmakjian, Hagop A. N., "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People," <http://www.cacc-sf.org/c-aecHAC.html>(23.01.2004); Tootikian, Vahan, "Armenian

Ermenilerin politik, psikolojik, eğitim, sosyal ve dinî alandaki sıkıntıları, yabancı devletlerin Ermeni nüfus üzerinde etkili olmasına kapı aralamıştır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın ilk zamanlarında bazı Ermeni öğrenciler yabancı devletler kanalıyla Avrupa'ya gönderilmiş, orada çeşitli üniversitelerde okumuş ve bazıları da oralara yerleşmişlerdir. Avrupa ülkelerinde ve ABD'de kendilerini her bakımdan yetiştiren Ermeniler, Anadolu'ya geri dönerek Avrupa'daki bilim ve endüstride yaşanan gelişmelerin de etkisi ile²¹ Ermeni Kilisesi'nde "reform"²² gerektiğini düşünmüştür.²³ Ermeniler arasında bu tür düşüncelerin artış göstermesi ile İngiltere ve ABD'nin himayesindeki Protestan misyonerler, Ermeniler arasında Protestanlığın benimsenmesi hususunda daha rahat ve güvenli hareket etme ortamına kavuşmuşlardır. Bunun yanında sosyal, kültürel, eğitim ve ekonomik şartlardaki olumsuzluklar da bu oluşuma destek olmuştur. Ayrıca Ermeni Kilisesi'nin karmaşık ve kozmopolit bir yapıya sahip olması da bu unsurları tetiklemiştir.²⁴

Ermeni Kilisesi'nin dinî yapısına karşı başlatılan tepki, Ermeniler arasında merkezî organizasyonların bozukluğu, mezhep yönünden bir birlik gösterilememesi, eğitimsizlik ve fakirlik gibi sebepler de Protestanlığın Ermeniler arasında yayılışındaki diğer etkili unsurları oluşturmuştur.²⁵

c. Yabancı Devletlerin Siyasî Politikaları

Rusya, Kırım yenilgisinden sonra, Asya'daki itibarını yeniden kazanmak için Kafkaslar'a ve Anadolu'ya hâkim olma gayretine girmiştir.²⁶ Anadolu'yu hâkimiyeti altına almak isteyen Rusya, kendisini Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak gördüğünden Ortodoksların hamiliğine soyunmuş ve İstanbul'u yeniden ele geçirme hayali içerisinde Osmanlı

Congregationalists Flee From Genocide and Find A Home in The U. S.," <http://www.ucc.org/aboutus/histories/chap4.htm> (01.12.2004); Salim Cönce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2:8 (2003), s.59.

²¹ Tootikian, a.g.e., s.15.

²² Bu reform düşüncesi neticesinde temeli 1840'lı yıllarda atılan ve 23 Mart 1863 tarihinde Ermeni Kilisesi için bir dönüm noktası olan ve içlerinde sivillerin de yer aldığı bir Anayasa Komisyonu (*Sahmanatragan Hantznajoğov*) oluşturulmuş ve "Ermeni Millet Nizamnamesi/Nizâmnâme-i Millet-i Ermeniyân" hazırlanmıştır.

²³ L. Arpee, *A History of Armenian Christianity*, ([Erivan], 1946), ss.240-241; Tootikian, a.g.e., s.16.

²⁴ A.J. Arbery, I.J. Rosenthal (Yahudilik), M.A.C. Warren, (Hiristiyanlık), *Religion in The Middle East*, (Cambridge University Press 1969), s. 482; Bliss, a.g.e., ss.116, 122.

²⁵ Ahmet Uçar, "Hartune S. Cenanyan," *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 34 (1997), ss.37-38; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, (İstanbul: Ötügen Yayınevi, 1999), s.17.

²⁶ Saray, Mehmet, Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu*, Yayın No:1, (Ankara, 1984), ss.4-5.

Devleti üzerinden sıcak denizlere inme sevdasına kapılmıştır.²⁷ Ruslar, boğazları ele geçirerek Akdeniz'e, Kafkasya yolu ile de İskenderun Körfezi'nden Akdeniz'e, İran'ın batısından geçerek Basra'dan Hint Okyanusu'na ulaşma politikalarını gerçekleştirmek için özellikle Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni ahaliiyi kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmıştır.²⁸

Rusya'nın Ermeniler üzerinde uyguladığı aynı politikayı İngilizler de Ruslara karşı kendi menfaatleri için uygulamaya başlamıştır.²⁹ Ermenileri kendi menfaati için koz olarak kullanan İngiltere, ABD'deki sömürgecilik hâkimiyetini kaybetmiş ve tek sömürge yeri olan Hindistan'ı korumak, Mısır ve Süveyş Kanalı'nı kontrol altına almak, Musul ve Bağdat'a yakın olmak ve buraya giden yolları denetimi altında tutmak amacıyla Osmanlı Devleti dolayısıyla da Ermeniler ile ilgilenmiştir. Bu ticarî ve siyasî ilişkiler sürecinde İngiltere, ABD'yi de yanına çekmeyi ihmal etmemiştir.³⁰ Böylece İngiltere, hem Rusların hedeflerine ulaşmasına hem de Fransızların Osmanlı topraklarında elde ettikleri ekonomik ve siyasî başarıların önüne geçmek, Fransa'nın gücünü kırmak ve Katolikliğin Anadolu'da yayılmasına engel olmak istemiştir.³¹

Ermeniler ile ilgilenen diğer bir yabancı devlet de Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. ABD, 1770'li yıllara kadar İngiltere'nin sömürgesi olmuş ve 1883'lü yıllarda da İngiltere'ye karşı bağımsızlık kazanmıştır. Böylece bir İngiliz kolonisi olan ABD, İngilizlerin sömürüsüne son vererek, bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış,³² ekonomik ve siyasî amaçla yeni yerler elde etme ve genişleme arzusu içerisine girmiştir.³³

²⁷ Eryılmaz, a.g.e., s.41; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 1984), ss.53-63.

²⁸ Bayram Kodaman, "The Eastern Question: Imperialism and The Armenians," *The Eastern Question: Imperialism And The Armenian Community*, (Ankara, 1987), ss.1-3; Eryılmaz, a.g.e., s.63.

²⁹ Süleyman Seydi, "Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi," *Ermeni Araştırmalar Dergisi*, 2:8 (2003), s.97.

³⁰ Kocabaşoğlu, a.g.e., s.72; Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü," s.1; Ahmet Gündüz, "Osmanlı Devleti'nde Yapılan Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesinin Doğuşu, Gelişmesi," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 128 (2000), s.112; Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, (Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2000), ss.100-102.

³¹ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, (Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü Yayınları, 1953), s.104; Cöhlce, a.g.e., s.53.

³² Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine," *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, (1985), ss.79-80; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 2003), s.27.

Çok uluslu bir ülke olan ABD, kendi topraklarını diğer devletlere sömürge yapmama amacı ile 1823'te “*Monroe Doktrini*”ni benimsemiştir. *Monroe Doktrini*, ABD'nin siyasî yaklaşımına engel oluşturmuştur. Çünkü bu doktrine göre ABD, siyasî ortamlardan kendisini uzak tutacak ve sadece ticarî ilişki kurabilecektir. “*Monroe Doktrini*,” ABD'nin kendisi gibi diğer devletlerin de ABD topraklarına el koymasına engel teşkil etmiştir. ABD *Monroe Doktrini*'ne uygun olarak Osmanlı Devleti ile ilk aşamada ticarî ilişki içerisine girmiştir.³⁴

ABD, Osmanlı Devleti ile 1830 yılında ilk ticaret antlaşmasını yapmış ve bu antlaşma ile Osmanlı topraklarında herhangi bir millet veya dinden olan simsarları kullanabilme hakkını elde etmiştir. Böylece bu antlaşmayla en ziyade müsaadeye mazhar millet unvanını kazanan ABD, Osmanlı Hükümeti'nin hiçbir müdahalesi olmadan her din ve milletten simsar kullanabilme hakkına dayanarak Ermenileri hedef seçmiştir.³⁵

B. “PROTESTAN ERMENİ MİLLETİ”NİN OLUŞUMUNDA “MİSYONERLİK FAALİYETLERİ” VE MİSYONERLİK FAALİYETLERİNE KARŞI ERMENİLERİN TUTUMU

Emperyalist devletler kendi dini yapılarına uygun olarak Osmanlı Devleti'nde bir dinî cemaatin sahipliğini üstlenmiştir. Bu çerçevede Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların, İngiltere ve ABD de Protestanların, Almanya da hem Katoliklerin hem de Protestanların koruyuculuğuna soyunmuştur.³⁶ Üstlenilen/sahiplenen bu dinî grupların en başında da Türk Milleti'nin “Millet-i Sadıka (Sadık Millet)” olarak nitelendirdiği Ermeniler gelmiştir. Böylece Ermeniler, yabancı devletlerin, Osmanlı Devleti üzerinde hak sahibi olma vasıtası haline gelmiştir.

³³ Erdal Açıkse, “Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi,” *Türkler XIII*, (2002), s.542; Seydi, a.g.e., s.96.

³⁴ Kodaman, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri,” s.5; Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü,” ss.2-3; Süleyman Büyükkarcı, *Türkiye’de Amerikan Okulları*, (Konya: Yelken Yayınları, 2004), s.4.

³⁵ Erhan Çağrı “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries,” http://research.yale.edu/ycias/database/files/mesv5_11.pdf (17.11.2004); Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, (Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990), ss.9-10; Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, (İstanbul: Aktüel Yayınları, 2004), ss.19-21; Şimşir, a.g.e., s.81; Açıkse, *Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri*, s.32; Büyükkarcı, a.g.e., s.12.

³⁶ Kodaman, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri,” s.5.

Anadolu'da faaliyet gösteren ilk misyonerler, Katolik tarikatlarından Fransiskanlar, Dominikanlar ve Cizvitler olmuştur. Katolik misyonerlerden sonra da Protestan misyonerler faaliyet göstermeye başlamıştır.³⁷

a. "Protestan Ermeni Milleti"nin Oluşumunda Misyonerlik Faaliyetlerinin Rolü

Protestan misyonerler, Anadolu'da öncelikli olarak misyonerlik faaliyetlerini yönlendirebilmek ve bir merkezden yönetebilmek amacı ile teşkilatlar oluşturmuşlardır.³⁸ Bu bağlamda Protestan misyonerlerin Anadolu'ya sistemli ve teşkilat olarak ilk gelişi, 1740 yılındadır. Gelen ilk Protestan teşkilat da 1739 yılında kurulmuş olan ve kısaca Moravya Kilisesi olarak isimlendirilen "*Brethren's Society for the Furtherance of The Gospel Among The Heathen-Moravian Church* veya *United Brethren*"³⁹ dir.³⁹ Moravya Kilisesi'nden sonra "İngiliz *Church Missionary Society (CMS)*," CMS'den sonra da 1961 yılında başka bir cemiyetle birleşerek "*The United Church Board for World Ministries (UCBWM)*" adını alan "*American Board of Commissioners for Foreign Missions* veya *American Board of Comission for Foreign Missions/The American Bible Conference Foreign Missionary (ABCFM)*" gelmiştir.⁴⁰ ABCFM'nin ardından da YMCA (*Young Men's Christian Association*-Genç Erkekler Hıristiyan Birliği), YWCA (Genç Kadınlar Hıristiyan Birliği), WBM (*Women's Board of Missioners*), *The British and Bible Society*, *The Church Missionary Society* ve *The British and Foreign Bible Society* gibi birçok misyoner teşkilat Anadolu'da faaliyet göstermiştir.⁴¹

³⁷ Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü," s.5; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi," *Osmanlı IV* (1999), s.211; Açıkse, *Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri*, ss.16, 19; Metin Hülügü, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye," *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2001), ss.58-59; Eryılmaz, a.g.e., s.69; White, a.g.e., s.31; Tootikian, a.g.e., ss.35-36; Artinian, a.g.e., ss.45-53.

³⁸ Noss, John B., *Man's Religions*, (New York, 1956), ss.672-673; Bliss, a.g.e., s.313; Necmettin Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları," *Osmanlı V* (1999), s.331.

³⁹ Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri," s.1548.

⁴⁰ William Strong, *The Story of the American Board*, (Boston: The Plimpton Press, 1910), s.80; White, a.g.e., s.60, Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları," s.2; Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri," ss.548-1553; Bliss, a.g.e., ss.305-322; Hratch Tchilingirian, "The Armenian Protestants," <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt> (2004).

⁴¹ Diğer misyoner teşkilatlar için bkz. White, a.g.e., s.14; Bliss, a.g.e., ss.302, 313; Strong, a.g.e., s.28; Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, ss.15, 30-31, 150-151; Ostling, Richard N., "Evangelicalism," <http://mb.soft.com/believe/text/evangeli.htm> (27.10.2004); Smith-Dwight, a.g.e., s.2; Ayten Sezer,

Eğitim ve teşkilat bünyesinde yetişen, çalışmalarında “özerk” bir görünüme sahip olan teşkilat merkezlerinin kararları doğrultusunda hareket eden misyonerler, Anadolu’da 1820’li yıllarda faaliyete başlamışlardır.⁴² Bu bağlamda Anadolu’ya ilk gelen ABD’li misyonerler, 15 Ocak 1820 tarihinde ABCFM adına çalışan Pliny Fisk ve Levi Parsons olmuştur.⁴³ 10 Şubat 1822 tarihinde Parsons’un İskenderiye’de ölmesi üzerine misyoner Jonas King, 1823 yılının Ocak ayında Fisk ile birlikte çalışmaya başlamıştır.⁴⁴ Bu misyonerlerden sonra 1822 yılında Daniel Temple, 1823’te William Goodell, 1826’da Josiah Brewer ve Elnathan Gridley faaliyet göstermiştir. 1831 yılında günümüzdeki adıyla İstanbul ABD Büyükelçiliği’nin faaliyete geçmesiyle de William Goodell’e yardımcı olması amacıyla 1832’de Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight ile W. H. Schaffler gelmiştir. Misyonerlerin gelişleri⁴⁵ bunlarla sınırlı kalmamış, 1930’lu yıllara kadar devam etmiştir.⁴⁶ Bu misyonerler, Anadolu topraklarında uzun süre faaliyet göstermişlerdir. Barlett 20 yıl, William W. Peet 35 yıl, George C. Knapp ve McCallum 37 yıl, Goodell 40 yıl, Schaffler 49 yıl ve Elias Riggs 67 yıl

“Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri,” *Osmanlı II*, (ed.) Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 1999), ss.185-186; Ahmet Kavas, “Afrika’da Misyonerlik Faaliyetleri,” *Dinler Tarihi Araştırmaları III- Hıristiyanlık*, (2002), ss.450-451.

⁴² Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, (Minneapolis, 1971), s.5; White, a.g.e., s.18; İsa İnandı, “Türk Dünyasında Misyonerlik,” *Bilgi Dergisi* 2 (1996), s.41; Hülagü, a.g.e., s.62; Turan, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri,” s.1552; Barkev Darakjian, “Evangelism in the Early Armenian Evangelical Church,” <http://www.cacc.sf.org/c-ceaBND.html> (05.01.2005).

⁴³ Tootikian, a.g.e., s.22; Phillips, a.g.e., s.137; Salt, a.g.e., s.30; Bliss, a.g.e., s.302; Strong, a.g.e., s.80; Grabill, a.g.e., ss.4-6; Stone, Frank Andrews, *Academies For Anatolia*, (Boston, 1984), s.8; Kocabaşoğlu, a.g.e., s.33; Augustinos Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, (Ankara, 1997), ss.185-186; Emrah Şahin, *Errand into the East: A History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman İstanbul During The Nineteenth Century*, (Bilkent Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004), s.35.

⁴⁴ Strong, a.g.e., s.82 ve ss.28-29; *Centennial of Constantinople Station*, (İstanbul 1931), s.9.

⁴⁵ 1833’de Elias Riggs, 1834’de Benjamin Schneider, 1834’te Thomaas P. Johnston, John B. Adger, 1835’te Philander O. Powers, Henry A. Homes, 1836’da Nathan Benjamin, Daniel Ladd, William C. Jackson ve 1839’da da Cyrus Hamlin gelmiştir. 1855’de Orson P. Allen, 1856’da George A. Pollard, Tillman C. Trowbridge, Mary E. Teuney ve Sarah E. West, 1857’de Crosby H. Wheeler, Charles F. Morse, Oliver W. Winchester, Jackson G. Coffing, George H. White, Julius Leonard, William Hutchinson, George Washburn ve Herman N. Barnum, 1859’da William M. Meriam, Joseph K. Grene, James F. Clarke, George F. Herrick, Henry S. West ve 1860’da da Avlan B. Goodle, William F. Armes, Zenas Goss gibi birçok misyoner gelmiştir (Diğer misyonerler için bkz. Bkz. Bliss, a.g.e., ss.322-323; Phillips, a.g.e., s.144; *Centennial of Constantinople Station*, ss.81-88; Anderson Rufus, *History of The Missions of The American Board of Comissioners for Froeign Missions To The Oriental Churches*, (Boston, 1872), s.11; Strong, a.g.e., ss.29-30; 67-68; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında (Seçmeler)*, (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986), s.89.

⁴⁶ Arpee, a.g.e., s.266; Salt, a.g.e., s.30; Kiskira, a.g.e., s.69; Kocabaşoğlu, a.g.e., ss.38. 50.

gibi bir süre zarfında faaliyet gösteren misyonerlerden sadece birkaçıdır.⁴⁷

Misyonerler, faaliyetlerine başlamadan önce ilk olarak Ermenilerin buldukları bölgeleri tespit etmiş, daha sonra hem bölge hem de bölge halkı hakkında analizlerde bulunmuşlardır. Ermenilerin kültür ve yaşantılarını en ince ayrıntısına kadar öğrenmeye ve tanımaya çalışmışlardır. Özellikle Ermenilerin dinî anlayışlarını, eğitim ve öğretim durumlarını tespit etmişler, din adamları hakkında (sayıları, bilgi düzeyleri, eğitim durumları gibi) ve halkın genel yapısı hususunda bilgi edinmişlerdir.⁴⁸ Dwight ve Smith başta olmak üzere misyonerler, bu uygulamayı faaliyete geçirmek amacıyla da Anadolu'da geziler düzenlemiş ve Ermeniler ile ilgili araştırmalarla yetinmeyip yaptıkları çalışmalarını kitap olarak ortaya koymuşlardır.⁴⁹ Bunun yanında bölgenin ve Ermenilerin dinî, sosyal, etnik, siyasî ve ekonomik durumu ile ilgili olarak yapılan faaliyetler de "bölgesel raporlar"⁵⁰ olarak düzenlenmiştir. Misyonerlik faaliyetlerini ihtiva eden bu raporlarda, belirli zamanlarda yapılan toplantılarda nelerin yapıldığı ve nelerin yapılması gerektiği yer almış, yapılan tartışmalar ve değerlendirmeler neticesinde yöntemler de belirlenmiştir.⁵¹

Diğer taraftan belirlenen bölgelerde faaliyetlerin kolayca gerçekleştirebilmesi amacıyla da istasyonlar kurulmuş ve misyonlar oluşturulmuştur. Böylece ilk olarak Fisk, Parsons ve Goodell tarafından merkezi Beyrut olan "Suriye/Filistin Misyonu" kurulmuştur.⁵² Bu misyondan sonra da "Anadolu Misyonu" oluşturulmuş ve Anadolu, misyonerler

⁴⁷ Salt, a.g.e., s.31; *Centennial of Constantinople Station*, ss.3, 13.

⁴⁸ Strong, a.g.e., s.80; *Centennial of Constantinople of Station*, s.75; Phillips, a.g.e., ss.136-145; Max L. Stackhouse, "Missions," *Encyclopedia of Religion*, 9 (1987), s.564; Kocabaşoğlu, a.g.e., ss.30, 32, 54-55; Tahsin Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti," *Türkler XIV*, (2002), s.190; Fuller, Louis, "The Missionary's Role in Developing Indigenous Christian Theology," <http://bgc.gospelcom.net/emis/1997/indigtheo.html/> (12.10.2004); Şahin, *Errand into The East: A History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman İstanbul During The Nineteenth Century*, s.35; Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries," http://research.yale.edu/ycias/database/files/mesv5_11.pdf (17.11.2004); İnandı, a.g.e., ss.35-36; Dwight, a.g.e., ss.31-32.

⁴⁹ Grabill, a.g.e., s.8; Strong, a.g.e., ss.88-89; Stone, a.g.e., s.30.

⁵⁰ Raporlar için bkz. *Centennial of Constantinople of Station*, ss.30-80.

⁵¹ Bkz. White, a.g.e., s.18; İnandı, a.g.e., s.41; Hülagü, a.g.e., s.62; Smith-Dwight, a.g.e., s.XIII; Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri," s.1551; Kurat, a.g.e., ss.92-103; Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları," s.5.

⁵² White, a.g.e., s.31. Ayrıca bkz. Lerner, Constantine, "Sara Miapor: An Armenian Character in The Life of St. Nino and Jerusalem," (ed.) Michael E. Stone, Roberta R. Ervine, Nira Stone, *The Armenians in Jerusalem and The Holy Land*, (Paris, 2002), ss.111-121.

tarafından Doğu, Merkez ve Batı Misyonu olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır.⁵³

Bu üç bölge misyonu çerçevesinde 1820’de İzmir’de, 1823’te Beyrut’ta, 1831’de İstanbul’da, 1835’de Trabzon’da, 1839’da Erzurum’da, 1847’de Gaziantep’te, 1850’de Musul’da ve Anadolu’nun birçok yerinde olmak üzere toplam 88 tane “Misyonerlik İstasyonu” açılmış ve “Misyonerler” oluşturulmuştur.⁵⁴ İstasyonların açılmasından sonra “yeraltı evi” adı verilen evler misyonerlik faaliyetlerinin merkezi/üssü haline getirilmiştir. Bu evlerde Ermenilere Protestanlık anlatılmış, Ermeni Kilisesi aleyhinde bilgi verilmiş ve Ermeni Kilisesi’nin amacından saptığı düşüncesi empoze edilmiştir. Misyonerler, Ermenilere bu düşünceye lanse etmekle birlikte kiliselerinin de reforma ihtiyacı olduğu fikrini sürekli olarak gündeme getirmiş ve yeni kiliselerin açılması hususunda ısrarcı olmuşlardır. Bu düşünceye paralel olarak 1846 yılında İstanbul, İznik, İzmit, Adapazarı ve Trabzon başta olmak üzere Anadolu’nun her tarafında kiliseler açılmıştır.⁵⁵

Misyonerler, gittikleri bölgelerde ilk olarak “din”i kullanmış ve kiliseler açmıştır. Ancak onlar, bir müddet sonra “din olgusu”nun fazla etkili olmadığını, sadece dini tebliğ/telkin etmek veya kilise inşa etmek ile düşüncelerinin yeterli oranda yayılamadığını, kendi inançlarına göre Hıristiyanlaştırmanın hedefine varmadığını ve “yabancı bir fenomen” olarak kaldığını görmüşlerdir. Bunun için Katolik ve Protestan misyonerler, kazanmak istedikleri topluluğun kültürü ile kendi anlattıklarının

⁵³ Strong, a.g.e., ss.211-214; Tootikian, a.g.e., s.38; White, a.g.e., ss.46-51; Emrah Tekin, “Ecebebi Kolejlerin Tarihi Misyonu,” *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 36 (1997), s.48; Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, ss.71-80; Kocabaşoğlu, a.g.e., ss.143-152; Erhan, “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries,” http://research.yale.edu/ycias/database/files/mesv5_11.pdf (17.11.2004).

⁵⁴ Jean Daniel Sahagian, *Le Mouvement Evangelique Armenien*, tsz., ss.22, 28-31,34-35; Arpee, a.g.e., ss.274-275; Tchilingirian, “The Armenian Protestants,” <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt>(2004); Suavi Aydın, “Anadolu Hıristiyanlığında Dönüşüm: Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hıristiyanlığı Üzerindeki Etkisi ve Modernleşme,” *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri, Ürgüp/Neveşehir 23-28 Ekim 2000*, (2001), ss.73-78.

⁵⁵ Bkz. Smith-Dwight, a.g.e., s.56; Phillips, a.g.e., s.136; Grabill, a.g.e., s.8; Arpee, a.g.e., ss.269-270; Anderson, a.g.e., ss.12-15; Dittes, James, *Hıristiyan Misyonu ve Türk İslamlığı*, çev. Türkan Yörükcan, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1957), ss.7-21; Mustafa Halidi, Ömer Ferruh, *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, (İstanbul: Bilmen Basımevi, 1968), s.48; Kocabaşoğlu, a.g.e., s.54; Turan, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri,” s.1549; Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler,” s.173; Tuğlacı, Pars, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, (İstanbul 1991), s.314.

bütünleşmesi gerektiğini kavrayarak yeni yöntemlere yönelmişlerdir.⁵⁶ Bu çerçevede misyonerler, Ermenilerin "millî kültürlerini yozlaştıracak ve mahallî özelliklerini yok edecek" bir yöntemi uygulamaya koymuşlardır. Bu yeni yöntem⁵⁷ ile misyonerlerin ibadet şekilleri, hayat biçimleri ve stratejileri de değişmiştir.⁵⁸ Çünkü misyonerlere göre Pavlus da bu yöntemi⁵⁹ uygulamıştır. Bundan dolayı Protestanlar da bu yöntemi benimsemiş ve Protestanlığın temel prensibi yapmışlardır.⁶⁰

Protestan misyonerler, farklı bir toplum ve kültür içinde yabancı gibi görünmeyi ortadan kaldırmak amacı ile Türkler gibi hareket eden ve onlar gibi yaşayan Ermenilere karşı etkili olabilmenin yolunu onlar gibi olmakta ve yaşamakta görmüşlerdir. Bundan dolayı misyonerler, giyim tarzlarını değiştirmiş, sakal bırakmış ve fes giymişlerdir. Smith ile Dwight, gezilerinde, kılık ve kıyafetlerini değiştirip sakal bırakarak bu yöntemi en iyi uygulayanlar olmuştur.⁶¹ White da Anadolu'ya geldiğinde ilk olarak Türkçe'yi öğrenmeye başlamış, camileri ziyaret etmiş, İslâmiyet'i öğrenmiş, namaz kılacak kadar Kur'an surelerini ezberlemiş ve Müslüman cemaat ile içli dışlı olmuştur. Ayrıca o, Müslümanlara ezanın kendisini rahatsız

⁵⁶ Nelson, John Oliver, *Opportunities in Protestant Religious Vocations*, (New York 1952), ss.56-57; Stackhouse, a.g.e., s.565; Sebahattin Samur, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Suriye'de Açılan Protestan Okulları Üzerine Bir İnceleme," *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1990), s. 171; Daniélou, Jean, "Kilisede Misyoner Düşüncesi," çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37 (1998), ss.101-104.

⁵⁷ Bu yöntem de "Contextualization veya İnkültürasyon"dur. İnkültürasyon terimi, Cizvitler tarafından 32. Genel Kongre'de, Contextualization kavramı ise 1974'te Lozan Kongresi'nde kullanılmaya başlanmıştır. Gerek Katoliklerin kullandığı "İnkültürasyon" kelimesi, gerekse Protestanlar tarafından ortaya atılan "Contextualization" tabiri, İncil'in çeşitli kültürlerle benimsetilmesini ifade eden kelimelerdir. Bunların yanında *indigenisation* (yerleşirme), *accommodation* (yerleştirme, bağdaştırma) gibi tabirler de kullanılmış ancak bu tabirler pek fazla rağbet görmemiştir. İnkültürasyon, Hıristiyan inancına ve değerlerine karşı tarihten ve kendi kültürel değerlerinden kaynaklanan olumsuz tutumlara sahip olan toplumların, onların kendi kavram ve değerleriyle Hıristiyanlığı tanımlarını sağlamak amacıyla karşı kültürlerin tüm özelliklerini benimseyerek İncil'i o kültür terminolojisi içinde sunmak demektir (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Crollius, A. Roest, "İnkültürasyon," çev. A. İsrâ Güngör, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1, (1998), ss.94-95; A. İsrâ Güngör, *Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki Yeri*, (Ankara: Avrasya Bir Vakfı Yayınları, 2002), ss. 194-198; Terry, "Approaches to The Evangelization of Muslims," <http://bgc.gospelcom.net/emis/1996/approaches.html> (14.09.2004).

⁵⁸ Arpee, a.g.e., ss.256-266; Bliss, a.g.e., s.314; Tootikian, a.g.e., s.26, Crollius, a.g.e., ss.94-95; Terry, "Approaches to The Evangelization of Muslims," <http://bgc.gospelcom.net/emis/1996/approaches.html> (14.09.2004).

⁵⁹ Bkz. Korintlilere Birinci Mektup, 9:19-23, 10:33.

⁶⁰ Ali Erbaş, "Hıristiyan Misyonerliğine Genel Bir Bakış," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2003), s.165.

⁶¹ Bkz. Esra Danacıoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Misyoner Faaliyetleri*, (basılmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara, 1986), s.26; Esra Danacıoğlu, "Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner," *Tarih ve Toplum Dergisi*, 19:120 (2003), s.77.

etmediğini de vurgulayarak onların sevgisini kazanmayı da ihmal etmemiştir.⁶² Çünkü böyle bir yöntemi benimseyip uygulamayan misyonerler, halk nazarında olumsuz bir imaja sahip olmuş ve tepki toplamıştır. Buna en tipik örnek Mary Mills Patrick'in⁶³ durumudur. Bayan Patrick, İstanbul'da peçesiz ve bisikletli olarak sokağa çıkmış ve Ermeniler de dahil bütün Türk halkının tepkisini çekmiştir. Bu tepkiden dolayı o, diğer misyonerler kadar etkili olamamış⁶⁴ ve toplum nazarında olumsuz bir görüntü oluşturmuştur.⁶⁵

Durumu daha iyi kavrayan misyonerler, din adamlıklarını ve din üzerinden misyonerlik yapmayı ikinci plana atmış, Anadolu'daki sağlık ve medikal alanındaki yetersizlikten ve problemlerden faydalanarak, çalışmalarını desteklemek ve kuvvetlendirmek amacıyla sağlık hizmetlerine yönelmişlerdir.⁶⁶ Çünkü misyonerlere göre Hz. İsa, Havarilerine tüm cinleri kovma ve hastalıkları iyileştirme amacıyla onlara güç ve yetki vermiş, sonra onları Tanrı'nın egemenliğini duyurmaları ve hastalara şifa vermeleri için göndermiştir. Onlar da İsa'nın emrini yerine getirmek amacıyla gittikleri her yerde hem Müjde'yi yaymaya çalışmış hem de hastaları iyileştirerek köy köy dolaşmışlardır.⁶⁷ Hz. İsa'nın bu tutumunu kendilerine bir emir kabul eden misyonerler, sağlık hizmetleri sunmakla Hıristiyanlığı yaymayı bir arada değerlendirmiş ve bu alanı misyonerlik faaliyeti için bir araç haline getirmişlerdir. İsa ile başlayan bu iyileştirme faaliyeti,⁶⁸ Hıristiyanlıkta bir gelenek haline gelmiş ve bu amaçla da Anadolu'nun her tarafında ruhsatlı veya ruhsatsız hastahane ve özel sağlık kuruluşları açılmıştır.⁶⁹ Bu sağlık kuruluşları misyonerlere yirmi dört saat hizmet sunma imkânı sağlamıştır.⁷⁰

Misyonerler, Ermenileri Protestanlaştırmada sağlık hizmetlerinden çok yararlanmışlardır. Çünkü misyoner doktorlar, hastahane veya hastahane dışında hastalarına Protestanlık propagandası yapmak için daha uygun

⁶² Bkz. White, a.g.e., ss.163-171.

⁶³ Patrick hakkında geniş bilgi için bkz. Köse, a.g.e., ss.31-39.

⁶⁴ Köse, a.g.e., s.31. Ayrıca bkz. Stone, a.g.e., ss.80-81.

⁶⁵ Danacıoğlu, "Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner," ss.76-77.

⁶⁶ Sahagian, a.g.e., s.104; Arpee, a.g.e., ss.276-277; Kırşehirlioğlu, a.g.e., s.17; Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları," s.6; Tootikian, a.g.e., s.30; Abdurrahman Küçük, "Türkiye'de Misyonerlerin Çalışmaları ve 2003 Yılında TBMM'de Kabul Edilen Yasalarla Misyonerlik İlişkisi," *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, ISAV* (İstanbul, 2004), s.55; Terry, "Approaches to The Evangelization of Muslims," <http://bgc.gospelcom.net/emis/1996/approaches.html> (14.09.2004).

⁶⁷ Bkz. Luka 9:1-2, 6.

⁶⁸ Bkz. Elçilerin İşleri 20:7-12, 3:6, 4:16.

⁶⁹ Martin, George, *Sağlık Bulma Incilden Düşünceler*, çev. Alida T. Tereza, (İstanbul 1986), ss.18-22.

⁷⁰ Bkz. Nelson, a.g.e., s.58.

fırsatlar elde etmişlerdir. Öyle ki hastahane yatan veya kliniğe tedavi için gelen insanlara/hastalara şifa dağıtıcı pozisyonunda "misyoner doktor"lar hizmet etmiştir. Bölge ahalisiyle diyaloga geçmede ve onları etkilemede bu hizmet kolunun ne kadar etkili olduğunu gören Protestan misyonerler Harput, Talas, Konya, Gaziantep, Adana, Van, İstanbul, Merzifon başta olmak üzere birçok şehirde hastaneler kurmuştur. Amerikan Board Teşkilatı'nın dünya üzerinde sağlık hizmeti veren otuz kuruluştan on tanesinin Anadolu'da açılması ise hem Anadolu'nun hem de hastahanelerin misyonerlik faaliyetlerindeki önemini ortaya koymaktadır.⁷¹

Açılan hastahane ve dispanser gibi sağlık kuruluşlarında da Ermeniler çalıştırılmış ve böylece Ermeniler ile daha yakın ilişkiler kurulma imkânı sağlanmıştır. Ancak sağlık alanındaki bu faaliyetler görüntü olarak Ermeniler üzerinde gerçekleştirilmiş gibi olsa da Türkler de bu faaliyetlerin etkisi altında kalmışlardır.⁷²

Misyonerler, Anadolu'daki faaliyetlerini sadece sağlıkla sınırlı tutmamış, misyonerlik çalışmalarını kolaylaştırmak, hızlandırmak ve resmîleştirmek amacıyla Sivas başta olmak üzere İstanbul, İzmir, Erzurum, Harput, Van, Diyarbakır ve Musul gibi şehirlerde Osmanlı Devleti ile imzalanan antlaşmalar çerçevesinde konsolosluklar da açmışlardır. Bu konsolosluklar vasıtası ile Amerikan vatandaşlarının hakkını korumak adı altında misyonerlere, hem siyasî ve maddî yardım sağlanmış hem de ülkelerine her türlü bilgiyi gönderme imkânı sunulmuştur. Konsolosluklar, aynı zamanda, Protestan Ermenilerin de koruyucu sığınakları olmuş ve Amerika'ya gidip gelme noktasında bir "üs" halini almıştır. Hatta bu konsolosluklar, Ermenilerin ve misyonerlerin her türlü ziynet eşyalarını rahatlıkla bırakabildiği bir merkez konumuna da kavuşturulmuştur. Bu konsolosluklarda da hastahanelerdeki gibi misyonerler görev almış, Tercümanlık başta olmak üzere yardımcı görevlerde de Ermeniler çalıştırılmıştır.⁷³

⁷¹ Bkz. Tootikian, a.g.e., ss.47-48; Halidi-Ferruh,a.g.e., s.71; Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı, Özel Sayısı*, (1999), ss.175-176.

⁷² Selvi, a.g.e., s.27; Akgün, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)," s.2139.

⁷³ Adnan Mahiroğulları, "XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri," *Türk Yurdu Dergisi*, 19-20:148-149 (1999-2000), s.528; Grabill, a.g.e., s.40; Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü," a.g.e., s.3; Açıkse, "Türk-Amerikan Münasebetlerinin

Misyonerler, sağlık kuruluşları, konsolosluklar, yetimhaneler ve hayır kurumları yanında tarım, mühendislik, ticaret gibi alanlarda da faaliyet göstermişlerdir.⁷⁴ Ermeniler için sosyal servis merkezleri, yemek programları, konferanslar, kamplar⁷⁵ düzenlenmiş; emekli evleri, kız ve erkek evleri açılmış ve bu etkinlikler/kuruluşlar yolu ile misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır.⁷⁶

Genel ve siyasi alandaki misyonerlik faaliyetlerinde kısmen başarı yakalayan misyonerler, daha etkili olacaklarına inandıkları eğitim-öğretim alanında da kendilerini göstermişlerdir⁷⁷. Bu çerçevede misyonerler, Kutsal Kitap çalışmalarına yönelmiş.⁷⁸ Kutsal Kitaplar, çeşitli yabancı cemiyetler vasıtası ile Klasik Ermenice'ye, Modern Ermenice'ye, Ermeni karakterli harfler ile Türkçe'ye veya Türkçe karakterli harflerle Ermenice'ye ve Türkçe'ye çevrilmiş, çoğaltılarak Ermenilere dağıtılmıştır.⁷⁹ Kutsal Kitap ile birlikte Yunanca, Ermenice ve Arapça gibi değişik dillerde dinî kitapların da basılması amacı ile 1822 yılında Malta'da ve 1831 yılında da Gaziantep'te matbaa kurulmuştur.⁸⁰ Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin kendisine ait bir matbaasının olmaması, misyonerlerin çalışmalarını daha da kolaylaştırmıştır.⁸¹

Kutsal Kitap çalışması ile birlikte Ermenilerin diline ve kültürüne uygun olarak dinî ve kültürel yayınlar,⁸² Ermenice gramer kitapları, ilahi ve müzik kitapları, yükseköğretim ve kolej öğrencileri için Ermenice astronomi, fizyoloji, antropoloji, biyoloji, sosyoloji, psikoloji, coğrafya, matematik, din ders

Değerlendirilmesi,” s.547; İlknur Polat Haydaroglu, “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar,” *Türker XIV* (2002), s.88.

⁷⁴ Bkz. BOA, Y.PRK.MK., Dosya No: 9, Gömlek No: 49, 30.10.1899; Nelson, ss. 61-64.

⁷⁵ Özellikle Tuzla'da İsviçre “Bund” teşkilatının yardımı ve AMAA'nın desteğiyle oluşturulan kamp bu hususta kayda değer bir örnektir (Sahagian, a.g.e., s.128). Bu kamp için ayrıca bkz. “Tuzla Kampı (1962-1983),” <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/36/tuzlakamp.html> (29.12.2005); “Tuzla Ermeni Çocuk Kampı'nın İzleri,” http://www.bianet.org/haber_eski/haber659.htm (29.12.2005).

⁷⁶ Sahagian, a.g.e., ss.104-105.

⁷⁷ Smith-Dwight, a.g.e., s.18; Dwight, a.g.e., s.146; Karl Vartan Avakian, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996,” <http://www.cacc-sf.org/c-aehistory.htm> (15.09.2004).

⁷⁸ Sahagian, a.g.e., s.104; Bliss, a.g.e., s.316.

⁷⁹ Dwight, a.g.e., ss.17-22,151-152; Sahagian, a.g.e., ss.18-24; Tootikian, a.g.e., ss.101,327-328; Açıkses, *Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri*, s.19; Smith-Dwight, a.g.e., s.XIV; Flocken, “Protestantism in Turkey,” <http://name.umd.umich.edu> (01.12.2003); Avakian, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996,” <http://www.cacc-sf.org/c-aehistory.htm> (15.09.2004).

⁸⁰ Bkz. Bliss, a.g.e., s.302; Dwight, a.g.e., s.32; Smith-Dwight, a.g.e., s.2; Grabill, a.g.e., ss.4-6; Anderson, a.g.e., ss.62-64; Strong, a.g.e., ss.85-86; Phillips, a.g.e., s.317; Kocabaşoğlu, a.g.e., s.47.

⁸¹ Kocabaşoğlu, a.g.e., s.146.

⁸² Dwight, a.g.e., s.32; Tozlu, “Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları,” s.333; Tozlu, *Eğitim ve Kültür Tarihimizde Yabancı Okullar*, ss.40-66.

kitapları ve sözlükler hazırlanmıştır.⁸³ Misyoner Hamlin'in Ermenilerin de yardımıyla yaptığı Upham'ın Ruh İlmi (*Mental Philosophy*) ve Wayland'ın Ahlâk İlmi (*Moral Philosophy*) adlı kitapların Ermenice çevirisi bunlardan sadece birkaç tanesidir.⁸⁴

Bu eserlerin yanında eğitici broşürler ve *Zorniça* (Sabah Yıldızı), 1832 tarihli Gençlik Dostu, 1921'de İzmir'de çocuk dergisi olan "Demet" ve büyükler için "Yıldız", Ermenice olarak İstanbul'da piyasaya sürülen gençlik dergisi "*Hai Badani*" gibi birçok dergiler de yayınlanmıştır.⁸⁵

Matbaayı kendi çalışmaları için temel malzeme yapan ve özellikle Protestanlık konusunda eserler yazan misyonerler, bu kitapların Ermeniler arasında okunmasının ve teşvik edilmesinin gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu amaçla Ermenilerin eğitim durumları ile ilgili raporlar hazırlanmış, okulların ve enstitülerin açılması sağlanmıştır.⁸⁶ Bu bağlamda 1824 yılında Beyrut'ta ilk Amerikan Protestan Okulu açılmıştır. 1825 yılında da bu okulların sayısı beşe ulaşmıştır.⁸⁷ 1833'lerde Beyoğlu'nda Ermeniler için bir okul, 1836'da da Ermeni Kilisesi'nin şikâyeti üzerine iki yıl sonra kapatılan bir başka okul açılmıştır.⁸⁸ 1837 yılında İzmit Ticaret Okulu, 1840 yılında Bebek'te Cyrus Hamlin ile 1846 yılında Lübnan'da Van Dyck tarafından öğretmen okulu açılmış ve 1847'de de kızlar için bir öğretmen okulu devreye sokulmuştur.⁸⁹ 1847 yılından sonra da okulların açılması devam etmiş, bu çerçevede 1852 yılında Protestan Ermeniler için "Amerikan Misyoner Harput Koleji (*American Harput Missionary College*)/Fırat Koleji" açılmıştır. Daha sonra Robert Koleji, Merzifon Anadolu Koleji, Kahramanmaraş'ta Merkezi Kız Koleji, Tarsus'da Aziz Pavlus Enstitüsü, İstanbul'daki İstanbul Kız Koleji ve İzmir'deki Uluslararası Kolej gibi Anadolu'nun birçok yerinde çok sayıda okullar açılmıştır.⁹⁰

⁸³ Tootikian, a.g.e., s.103.

⁸⁴ Stone, a.g.e., ss.56,109.

⁸⁵ Tozlu, *Eğitim ve Kültür Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.110; Ermenilerin çıkardığı veya çıkarmaya çalıştığı diğer gazete ve dergiler hakkında geniş bilgi için <http://www.devletarsivleri.gov.tr> adresine bakılabilir.

⁸⁶ Dwight, a.g.e., s.34; Smith-Dwight, a.g.e., s.65; Şimşir, a.g.e., ss.95–96.

⁸⁷ Kocabaşoğlu, a.g.e., s.59; İlknur Polat Haydaroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar Neden Sorun Oldu?" *Türkiyede Misyonerlik Faaliyetleri*, (1996), s.72.

⁸⁸ Dwight, a.g.e., ss.35, 37-39; Şimşir, a.g.e., ss.94-96; Arbery, Rosenthal, Warren, a.g.e., s.499.

⁸⁹ Bliss, a.g.e., s.355; Edith Oyhon, Bente Etingü, *Churches in Istanbul*, (İstanbul: Yapı Kredi Publications, 1999), s.140; Phillips, a.g.e., s.138. Ayrıca bkz. Samur, a.g.e., ss.171–183.

⁹⁰ Bkz. Smith-Dwight, a.g.e., ss.113,204–207; Oyhon-Etingü, a.g.e., s.140; Phillips, a.g.e., s.138; Uçar, "Amerika'dan Anadolu'ya Misyoner Akını Tarihi," ss.46-47; Samur, a.g.e., s.174; Selvi, a.g.e.,

Misyonerlerin etkili oldukları önemli okullardan birisi de Peştimaljiyan'ın müdürlüğünü yaptığı “Ermeni Patrikliği Akademisi” olmuştur. Hemen hemen bütün ilk “Protestan reformcular,” Peştimaljiyan'ın bu akademisinden mezun olmuşlardır.⁹¹

Resmî veya gayrı resmi yollardan okullar açan misyonerler, bu okullara genellikle faaliyetlerine düzenli olarak katılma sözü veren ve okul işleri için günlük iki saat işçilik yapma şartını kabul eden yetim, öksüz veya fakir Ermeni çocuklarını almıştır.⁹² Okulların öğretim süresi, yüksek okul niteliğindeki bölümler dört yıl, diğer bölümler ise üç yıl olarak düzenlenmiştir. Okullar tatil dönemlerinde de devamlı açık olmuş ve misyonerler tatilde de çalışmalarına devam etmişlerdir.⁹³

Okullarda, Ermenice öğretim dili olmuş, Ermenice'nin yanında da İngilizce, Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca gibi on beşe yakın dil öğretilmiştir. Bunun yanında Protestanlık öğretimi tüm öğrenciler için mecburî kılınmış ve ibadetler, Amerikalı misyonerler tarafından yerine getirilmiştir. Okullarda Ermenice din, coğrafya, fizik, kimya gibi dersler okutulmuş ve kız okullarında da dikiş ve süsleme gibi el sanatlarına yer verilmiştir. Ayrıca Ermenilere dilleri, tarihleri ve edebiyatları ile milliyetleri hakkında bilgiler verilmiş ve “milliyetçilik” duyguları kamçılanmıştır. Bir taraftan Ermenilerde milliyetçilik duyguları uyandırılırken Türk Milleti'ne ve Türk Devleti'ne düşmanlık da ihmal edilmemiş, diğer taraftan da Amerikan hayranlığı ve Hristiyanlık sempatanlığı oluşturma çabası içerisine girilmiştir. Ancak Türk öğrenciler için aynı yöntem ve öğretim geçerli olmamıştır. Dinî azınlıklar Milliyetçi olmaya teşvik edilirken Türk öğrencilerine de Milliyetçilik/Türk Milliyetçiliği “kötü/çağ dışı düşünce” şeklinde gösterilmeye ve benimsetilmeye çalışılmıştır.⁹⁴

Okullarda genellikle Hristiyanlığı anlatan ve Kitabı Mukaddes'ten örnekler içeren Dünya Şaheserleri (*World Masterpieces*) gibi yayınlar

ss.27-28; Arpee, a.g.e., ss.267,275-277; Kocabaşoğlu, a.g.e., ss.180-205; Bliss, a.g.e., ss.314, 355; Tozlu, s. 85; Fendoğlu, a.g.e., ss.191-192; Tootikian, a.g.e., ss.29, 45-46.

⁹¹ Tootikian, a.g.e., s.16; Stone, a.g.e., ss.29-31.

⁹² Stone, a.g.e., ss.206-207; Uçar, “Hartune S. Cenanyan,” ss.38-39.

⁹³ Bkz. BOA, Y..PRK.ZB, Dosya No: 19, Gömlek No: 23, 27.06.1897.

⁹⁴ Stone, a.g.e., ss.56,115; Hikmet Tanyu, “Robert Kolej’de İslamiyet ve Türk Düşmanlığı,” *Millî Eğitim ve Kültür 3 Aylık İlmî Araştırma ve İnceleme Dergisi*, 1:1 (1978), ss.114-115; Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, ss.82, 87; Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü,” ss.5-7; Sunguroğlu, a.g.e., s.88; Emine Kocmanoğlu, “Osmanlı Döneminde Robert Kolej’de Din Eğitimi,” *Osmanlı V* (1999), ss.362-364.

okutulmuştur.⁹⁵ Ayrıca öğrencilere "Türkiye'deki Ermenilerin Ticarî Tarihi", "Ahtamar Manastırı", "Ermeni Politik Cemiyetleri", "Kessab ve Köyleri" ve "Ermeni Protestanlığının Tarihi ve Sonuçları" gibi konular tez çalışması ve ders konusu olarak verilmiştir.⁹⁶

Misyonerler, Ermenilere kendi aralarından birisinin İncil'i anlatmasının daha etkili olacağını düşünerek, okullarda da Protestanlaştırdıkları Ermeni öğretmenlere⁹⁷ yer vermişlerdir.⁹⁸

b. Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Ermenilerin Tutumu

Misyonerlik faaliyetlerinin etkisinde kalan bazı Ermeniler, ilk zamanlarda misyonerlere yardımcı olmuş⁹⁹ ve belli bir zaman sonra birçoğu da Protestanlaşmıştır. Bunların ilk temsilcileri de Ermenilere Ermenice ders vermek amacıyla Anadolu'ya gelen Kudüs Ermeni Manastırı rahiplerinden Dionisios Garabedian, Başpiskopos Jacob Aga ve piskopos Bolulu Hagopos olmuştur.¹⁰⁰ Böylece misyonerler Protestanlaştırdıkları Ermenilerle birlikte hareket etmeye ve onları daha çok ön plana çıkarmaya başlamışlardır.¹⁰¹

Protestan misyonerlerin Osmanlı Ermenilerine karşı yürüttükleri propagandadan rahatsızlık duyan İstanbul Ermeni Patrikliği, durumu Osmanlı Devleti'ne bildirerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹⁰² Osmanlı Devleti de bu hususta Ermeni Kilisesi'ni destekleyici bir tavır sergilemiş ve 1834 yılında mezhep değişikliğini yasaklayan bir ferman

⁹⁵ Tanyu, a.g.e., ss.115-116.

⁹⁶ Stone, a.g.e., ss.157-158.

⁹⁷ Bu okullarda görev yapanlardan bir tanesi de Ermeni Gazetesi Goşnak (Kilise Çanı) adlı derginin editörlüğünü yapmış olan ve 1896'da Amerika'ya göç ederek orada da Protestan Ermeniler için çalışan Prof. Haçabe Benniyan'dır. Beyoğlu'ndaki yüksekokulun müdürlüğünü yapan Sahagyan, Senekerim Minasyan, Karabet Dağlıyan, V.H. Agopyan, Amerikalı öğretmen Helen Rulifision ile evlenen Hartune Cenanyan, Aleksan Bezciyan, Kevork Michaelyan, Stephanos Salisyan ve M.A. Melcon öğretmenlik yapanlardan sadece birkaç tanesidir (Stone, a.g.e., ss.36, 111, 143, 189; Tootikian, a.g.e., s.100; Oyhon-Etingü, a.g.e., s.140; Phillips, a.g.e., s.138; Tchilingirian, "The Armenian Protestants," <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt/> (2004); Tozlu, *Kültür Tarihimizdeki Yabancı Okullar*, s.111; Artinian, a.g.e., ss.54-55).

⁹⁸ Bkz. Stone, a.g.e., ss.36, 111, 143, 189; Tootikian, a.g.e., s.100; Oyhon-Etingü, a.g.e., s.140; Phillips, a.g.e., s.138; Tchilingirian, "The Armenian Protestants," <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt/> (2004); Tozlu, *Kültür Tarihimizdeki Yabancı Okullar*, s.111; Artinian, ss.54-55.

⁹⁹ Tootikian, a.g.e., s.23.

¹⁰⁰ Strong, a.g.e., ss.84-85; Tuğlacı, a.g.e., s.313; *Centennial of Constantinople of Station*, s.21; Dwight, a.g.e., ss.88-90.

¹⁰¹ White, a.g.e., ss.17-18; Kocabaşoğlu, a.g.e., ss.52-53.

¹⁰² Bkz. BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 702, Gömlek No: 29, 11.02.1899; Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri," s.1549; Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries," http://research.yale.edu/ycias/database/files/mesv5_11.pdf (17.11.2004).

yayınlanmıştır.¹⁰³ Ancak Osmanlı Devleti'nin çağırısı, misyonerlerce dikkate alınmamıştır. Osmanlı Devleti de Ermeniler arasında "misyonerlik faaliyetleri"ni yasaklamış ve Protestanlığın yasal olmadığını bildirmiştir.¹⁰⁴ Buna rağmen Protestan misyonerlerin Ermeniler arasındaki faaliyetleri durmamıştır.¹⁰⁵ Böyle bir ortam içerisinde kendilerini reformist olarak kabul eden bazı Ermeniler, Kilise'nin kendisini Kutsal Kitap'tan soyutladığını, Kutsal Kitap'ın ikinci plana atıldığını ve kişisel dinî anlayışların ön plana çıkarıldığını iddia ederek Ermeni Kilisesi'nin millî vasıflarını yitirdiği ve kilisede reform yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu düşünce doğrultusunda 1838 yılında "Reformist Hareket"ten etkilenen ve Ermeni Protestanlığının da başlangıcı olarak gösterilen "*The Society of The Pious (Parebashdoutian Miapanoutune/Dindar Cemaat-Evanjelik Topluluk)*" adında yeni bir cemaat meydana getirilmiştir.¹⁰⁶ İstanbul Ermeni Patrikliği de Protestanlığa meyilli olan Reformist Ermenileri, "Ermeni İncancını/Kredosunu ve Ermeni Milleti"ni inkâr ettikleri için "Bağımsızlık Yanlıları/Ayrılıkçılar (*Havadouratz-Azkouratz*)" olarak isimlendirmiş; "Apostolik dışı, yabancı, bölücü" olarak nitelendirmiş ve millî birliği bozmak, din değiştirmek ile suçlamıştır. Savundukları fikirlerden ve Kilise'ye karşı takındıkları muhalif tavırlardan dolayı Ermeni Patrikliği, Reformist Ermenileri, "Protestocular"/"Protestanlar"¹⁰⁷ olarak nitelendirmiştir. Bu tarihten itibaren misyonerlere ve onları destekleyenlere karşı Ermeni Kilisesi ve Gregoryen Ermeniler tutumlarını sertleştirmiştir. Bu çerçevede İstanbul Ermeni Patrikliği, Ermenilerden çocuklarını misyonerlerin açtıkları okullara göndermemesini istemiş ve Protestanlık faaliyetlerine katılmalarını yasaklayan bir bildiri yayınlamıştır. Patriğin bu bildirisinin ardından Anadolu'nun değişik bölgelerindeki Ermeni Kiliseleri ve Ermeni halkı da

¹⁰³ Tuğlacı, s.314; Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, s.156.

¹⁰⁴ Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries," http://research.yale.edu/ycias/database/files/mesv5_11.pdf (17.11.2004).

¹⁰⁵ Bliss, a.g.e., s.307; Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, s.9; Tchilingirian, "The Armenian Protestants," <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt> (2004).

¹⁰⁶ Arpee, a.g.e., s.267; Dwight, a.g.e., ss.6-7; Tootikian, a.g.e., ss.16-17, 26; Chakmakjian, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People," <http://www.cacc-sf.org/c-aecHAC.html> (23.01.2004); Darakjian, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives," <http://www.cacc-sf.org/c-aeidentityBND.html> (23.01.2004).

¹⁰⁷ Ermeni Patrikliği'nin Protestanlığı ve Protestan Ermenileri "protestocular" olarak nitelemesi bazı tartışmalara yol açmıştır. Protestan Ermeniler de; "Protestanlık" isminin bu şekilde değerlendirilmesine karşı çıkarak Protestanlığın pozitif bir hareket olduğunu ve Ermeni Kilisesi'nin ileri sürdüğü gibi "bir şeye karşı olmak" değil, "bir şeyin lehine olmak (desteklemek)," "bir şeye tanıklık etmek" anlamını taşıdığını ve bu bağlamda da Ermeni Protestanlığının da bir "tanıklık (şahitlik) hareketi" olduğunu ileri sürmüşlerdir (Tootikian, a.g.e., ss.54,112).

misyonerlere karşı olan hoşgörülü tutumunu değiştirmiş ve çocukların misyonerlerin açtıkları okullara gönderilmemesi konusunda tedbir almışlardır. Çocuklarını misyoner okullarına göndermiş olan Ermeniler de mekteplerden çocuklarını geri almışlardır.¹⁰⁸

Ermeni Patrikliği, Ermenileri uyarı, onlardan Kilise'ye karşı muhalefet etmemelerini ve Ermeni Kilisesi aleyhindeki kampanyalara katılmamalarını istemiştir.¹⁰⁹ Bu tedbirler çerçevesinde misyonerler tarafından bastırılan kitapların okunması yasaklanmış ve elde bulunan kitaplar da toplatılıp yakıtılmıştır.¹¹⁰ Patrikliğin uyarılarını dikkate almayıp Kilise'ye karşı muhalefet edenler ve Kilise aleyhindeki kampanyalara katılanlar ise İstanbul Ermeni Patriği tarafından hapse atılmış veya sürgüne gönderilmiştir.¹¹¹

1844 yılında Matteos Çuhacıyan'ın Patrik olmasıyla Protestanlığa meyilli olan Ermenilere karşı tutum daha da sertleşmiş, zulüm ve işkencenin dozajı artmıştır.¹¹² Patrik Çuhacıyan, ilk olarak 12 Ocak 1846 tarihinde Reformist Ermenilerin başı olarak değerlendirilen Vertanes'i aforoz ederek bir bildirme/deklarasyon yayınlamıştır.¹¹³ O, 4 Şubat 1846 tarihinde, içerisinde Kurtuluş, Kilise, Sakramentler, Bakire Meryem, Ritler, Kilise Hiyerarşisi gibi konuların yer aldığı soru-cevaplı dokuz maddelik bir İman İkrarı/ "Yeni Kredo (*The New Creed*)" oluşturmuştur.

İstanbul Ermeni Patriği'nin dokuz maddelik "Kredo/İnanç Bildirisi"ne Protestan Ermeniler karşı çıkmıştır. Protestan Ermeniler, bu "İnanç Bildirisi"ni Kutsal Kitab'a aykırı olduğunu ifade etmiş, Kredoya tepki göstermiş ve on iki maddelik¹¹⁴ yeni bir "İman İkrarı/Kredo" ortaya koymuşlardır.¹¹⁵ Çuhacıyan, Protestan Ermenilerin oniki maddelik bildirme yayınlamasına seri ve sert bir şekilde karşılık vererek Protestan Ermenilerin

¹⁰⁸ Tootikian, a.g.e., s.34.

¹⁰⁹ Bkz. Dwight, a.g.e., s.22.

¹¹⁰ Antranig A. Bedikian, "The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians," <http://www.cacc-sf.org/c-riseAAB.html> (04.05.2004).

¹¹¹ Tootikian, a.g.e., s.37; Chakmakjian, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People," <http://www.cacc-sf.org/c-aecHAC.html> (23.01.2004).

¹¹² Barkev Darakjian, "Distinguishing Evangelicals from Paulicians," www.aeuna.org/distinguishing.htm (21.09.2004); Sahagian, a.g.e., ss.22, 25-31; Tootikian, a.g.e., s.37; Chakmakjian, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People," <http://www.cacc-sf.org/c-aecHAC.html> (23.01.2004).

¹¹³ Dwight, a.g.e., ss.217-218.

¹¹⁴ Bu on iki madde için bkz. Dwight, a.g.e., ss.336-338; Tootikian, a.g.e., ss.346-348.

¹¹⁵ Bkz. Dwight, a.g.e., s.52; Sahagian, a.g.e., ss.25-27; Tootikian, a.g.e., ss.20, 127, 128; Bliss, a.g.e., ss.124-125.

geri dönmeleri amacıyla kırk yedi sayfalık ve Kilise'ye karşı işlenen suçun itirafı olarak "Günah İtirafı"nı ihtiva eden "Dönüş Raporu" hazırlamıştır.¹¹⁶

Bundan da sonuç alamayan Patrik Çuhacıyan, 21 Haziran 1846 tarihinde, yeniden bir "Aforozname"¹¹⁷ yayınlamıştır.¹¹⁸ Bu Aforozname'den sonra Patrik, Protestanlığı tercih eden Ermenileri, Ana Kilise'den ve sivil statülerinden uzaklaştırmış, Patrikliğın koruması dışında tutmuş, her türlü ilişkiden mahrum etmiş ve onlara baskı uygulamıştır. Bunun yanında ekonomik yaptırımlar, sürgüne göndermeler, yargılanmadan hapsedilmeler ve Kilise'den kovulmalar gibi cezalar gerçekleştirilmiştir.¹¹⁹ Ermeni Patrikliği, Protestan Ermeniler ile ilişkisi olanları/dostluk kuranları, onlara ekmek/yiyecek ve para yardımı yapanları da aynı şekilde cezalandırılacağını ve lanetleyeceğini duyurmuştur.¹²⁰

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin sert tutum takınması üzerine Bursa, Trabzon ve Erzurum başta olmak üzere Anadolu'nun her tarafında Protestan Ermenilere karşı şiddet artmıştır.¹²¹ Bu dönemden itibaren Protestan Ermeniler ile hiçbir şekilde ticarî ve sosyal ilişki içerisine girilmemiş, ekmek ve su konusunda ambargo uygulanmış, dükkânlarından alışveriş yapılmamış, ortaklıklar kurulmamış hatta kurulmuş olan ortaklıklar da feshedilmiştir. Bununla birlikte mallarına da el konulmuş, Protestan Ermenilerden alacağı olanların alacakları iptal edilmiş ve borçlu olanlardan da alacaklar zorla tahsil edilmiştir.¹²² Ayrıca Ermeni Kilisesi, Ermeni olarak kabul etmediği Protestan Ermenilerin vergi hisselerinin "Ermeni Defteri"nden silinmesini ve vergilerinin de vergi sahiplerinden alınmasını Osmanlı Devleti'nden istemiştir.¹²³

Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasındaki sürtüşmeler, tacizler ve tehditler yoğunlaşmıştır.¹²⁴ Böylece Ermeni Patrikliği'nin sert tutumu ve baskısı karşısında bazı Protestan Ermeniler, evlerinden dışarı

¹¹⁶ Bkz. Bkz. Arpee, a.g.e., ss.199; Tootikian, a.g.e., ss.18-19,21; Flocken, "Protestantism in Turkey," <http://name.umd.umich.edu> (01.12.2003).

¹¹⁷ Aforozname hakkında geniş bilgi için bkz. Tootikian, a.g.e., ss.344-345.

¹¹⁸ Dwight, a.g.e., ss.219-220; Stone, a.g.e., s.69.

¹¹⁹ Tootikian, a.g.e., ss.21, 37; Bliss, a.g.e., s.308.

¹²⁰ Bkz. Arpee, a.g.e., ss.200-220; Dwight, a.g.e., ss.326-327.

¹²¹ Dwight, a.g.e., ss.100-101.

¹²² Bkz. Grabill, a.g.e., s.13; Artinian, a.g.e., ss.55; Dwight, a.g.e., ss.193-194, 214-228, 333.

¹²³ Bkz. BOA, A.MKT.UM., Dosya No: 147, Gömlek No: 31, 17.11.1853; BOA, A.MKT., Dosya No: 117, Gömlek No: 84, 23.09.1854.

¹²⁴ Bkz. BOA, HR.MKT., Dosya No: 95, Gömlek No: 47, 14.12.1854 ; BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 105, Gömlek No: 13, 06.07.1855; Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ss.175-176.

çıkamamış, çocuklarını vaftiz ettirememiş, gençlerini evlendirememiş, Gregoryen Ermeniler ile aynı semtte oturamamış, her türlü yasal haktan mahrum bırakılmış ve ölülerini Ermeni Mezarlığına gömememişlerdir.¹²⁵ Bunun neticesinde Protestanlığı seçen herhangi bir Ermeni, Ermenilere özgü bütün hakları ile Ermeni toplumundaki saygınlığını kaybetmiş ve toplumdaki dışlanmıştı.

Aynı sıkıntı mahkemelere de yansımış, mahkemelerde Protestan Ermenilere himaye gösterilmediği gibi onların bazı şikâyetleri de dikkate alınmamıştır. Ermenilere karşı takınılan bu olumsuz tavır, Protestan misyonerler için iyi ve bulunmaz bir fırsat olmuştur.¹²⁶ Protestan misyonerlerce Protestan Ermenilerin mağdur edildiği ve haklarının ellerinden alındığı şeklinde propaganda yapılması Protestanlığı benimseyen Ermenilerin sayısında artış sağlamıştır.¹²⁷

Ermeni Kilisesi ile Protestan Ermeniler arasındaki çatışmanın ve baskının dozunun giderek artması ve misyonerlerin de işin içerisine girmesi Osmanlı Devleti'nin konuya el atmasını gerektirmiştir. Çünkü Protestan Ermeniler de Ermeni Kilisesi'nin kendilerine karşı gösterdiği sert tutumdan vazgeçmesi isteği ile Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanı Reşit Paşa, Ermeni Patriği'ni huzuruna çağırarak bu baskıcı tutumundan vazgeçmesini istemiştir.¹²⁸ Bu dönemde İngiltere Elçiliği'nin de Osmanlı Devleti'ne bu konuya müdahil olması yönünde talebi olmuştur. Bu çerçevede İngiltere Konsolos Vekili Clapperton, Adana, Diyarbakır, Siirt, Harput ve Tarsus gibi birçok yerde Protestan Ermenilerin baskı altında kaldığını, Ermeni Patrikliği yöneticileri başta olmak üzere, Osmanlı Devleti yöneticilerinin uyarılması için İngiltere Büyükelçiliği'ne yazı yazmıştır.¹²⁹ Osmanlı Devleti yetkilileri Ermeni

¹²⁵ Bkz. Chakmakjian, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People," <http://www.cacc-sf.org/c-aecHAC.html>(23.01.2004); Avakian, "The Armenian Evangelical Church 1846-1996," <http://www.cacc-sf.org/c-aehistory.htm> (15.09.2004); Cevdet Küçük, "Osmanlı Devletinde 'Millet Sistemi'," *Osmanlı IV* (1999), s.210; Açıkse, *Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri*, s.59; Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ss.167-168.

¹²⁶ Bliss, a.g.e., s.302.

¹²⁷ Bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), s.41; Tootikian, a.g.e., s.55.

¹²⁸ Anderson, a.g.e., s.402. Ayrıca bkz. BOA, A.MKT., Dosya No: 21, Gömlek No: 78, 09.01.1845; HR.MKT., Dosya No: 33, Gömlek No: 6, 28.04.1850; HR.MKT., Dosya No: 95, Gömlek No: 47, 14.12.1854...

¹²⁹ Bkz. BOA. HR. SYS, 07.02.1856; HR. SYS, 12.08.1866 (<http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/996/04.doc>).

Patriği'nin bu tutumuna engel olmak istemiş ancak onların içişlerinde serbest olmaları sebebi ile sadece şiddetin dozunun artmamasını sağlamış ve Osmanlı Devleti bünyesinde daha fazla huzursuzluğa yol açmasını önlemiştir.¹³⁰

C. ANADOLU'DA “PROTESTAN ERMENİ MİLLETİ”NİN OLUŞUMU

Protestan Ermeniler ile Gregoryen Ermeniler arasındaki karşılıklı suçlama ve zıtlaşma ortamı içerisinde Protestan Ermenilerin sayılarında artış olmuş ve bu artışla birlikte Ermeniler içerisindeki huzursuzluk da had safhaya ulaşmıştır. Bunun üzerine 1846 yılında Ermeni Patriği Çuhacıyan, Protestan Ermenileri aforoz ederek kiliseden dışlamıştır. Bu durum karşısında, Protestan Ermeniler de misyonerlerin desteği ile Protestanlığı benimseyerek “kendi kiliselerini kurma” çalışmalarına başlamışlardır. Böyle bir ortam, Protestan Ermenilerin misyonerler ve Amerikalı tüccarlar tarafından benimsenip himaye altına alınmasına zemin hazırlamıştır.¹³¹

Uygun zeminin oluşmasının ardından misyonerlerce 25 Haziran 1846 tarihinde İstanbul'da “Protestan Ermeni Kilisesi Anayasası” hazırlanmış ve hazırlanan bu anayasa ile Protestan Ermeni Kilisesi'nin idare biçimi, doktrini, kilise üyelerinin atanması ve “On İki Maddelik İman İkrarı” belirlenmiştir. Aynı yıl içerisinde Protestan harekette önemli bir yere sahip olan Apisoghom Haçadur Ütüciyan önderliğinde otuz yedi erkek ve üç kadın ile toplam kırk kişilik bir grup, İstanbul Beyoğlu'nda Amerikalı Misyoner H.G.O. Dwight'in evinin büyük odasını küçük bir kilise olarak hizmete açmışlardır. Kilisenin açılmasını takiben dua edilmiş ve Kutsal Kitap okunmuş, Protestan Ermeni Kilisesi Anayasası ve iman ikrarı ittifak ile kabul edilmiştir.

Bu gelişmeler ışığında misyonerler, genel bir durum değerlendirmesi yapmış, Kongregasyonalist ile Presbiteryanist kilise arasında bir yapı teşkil eden “Protestan Ermeni Kilisesi”ni, kamuoyuna “Ermenistan Protestan Kilisesi (*The Evengelical Church of Armenia*)” adıyla duyurmuşlardır.¹³² Bu

¹³⁰ Dwight, a.g.e., s.333.

¹³¹ Bkz. Kiskira, a.g.e., s.75; Kocabaşoğlu, a.g.e., s.73; Dwight, a.g.e., s.278.

¹³² Protestan Ermeniler, Misyonerlerin bu açıklamasına tepki göstererek “Ermenistan Protestan Kilisesi”nin, Kongregasyonel veya Presbiteryen bir yapı teşkil etmediğini, Ermenilerin teşebbüsü ile kurulmuş bir topluluktan oluştuğunu ve kendisine has “Evanjelikal” bir yapı taşıdığını ifade etmişlerdir (bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/ucuncudevir.html> (23.12.

kilise, hem Türkiye'nin hem de dünyanın ilk "Protestan Ermeni Kilisesi" olmuştur. Bu ilk Protestan Ermeni Kilisesi'nin günümüzdeki adı ise "Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi"dir.¹³³

Kilise'nin oluşumundan sonra pastörlük için oylama yapılmış ve Apisoghom Haçadur Ütüciyan oybirliği ile pastör seçilmiştir. Bununla birlikte Kilise Konseyi de oluşturulmuş; Pastör'e yardımcı olması amacıyla iki diyakoz belirlenmiş ve pastör seçiminin nasıl olacağı kurala bağlanmıştır. Vertanes Yeznakyan ve Haroutne Baghdasaryan'ın da katılımı ile Ermeni Protestan Kilisesi resmî olarak faaliyete başlamış ve 1 Temmuz 1846 tarihinde bir bildirme/deklarasyon yayınlanmıştır. 25 Ağustos 1846 tarihinde de Ermeni Kilisesi'nden bağımsız olarak Ermeni Protestan Kilisesi'nin resmî olarak kurulduğu kamuoyuna açıklanmıştır.¹³⁴

Kilisenin Ermenistan Protestan Kilisesi adıyla resmî bir biçimde kurulmasının ardından bu isim üzerinde ittifak edemeyen Protestan Ermeniler, "Kilise"nin adını kendilerinin "İncil'in müridi" olmaları ve onun "ruh besleyici" ilkesine uygun olarak "Ermeni Protestan Kilisesi (*Hayasdanyaytz Avedaranagan Yegeghetzi/Armenian Evangelical Church*)" olarak değiştirmişlerdir.¹³⁵

İlk Protestan Ermeni Kilisesi'nin 1846 yılında İstanbul'da kurulmasının ardından İzmit, Adapazarı ve Trabzon'da da kiliseler açılmıştır. Bundan sonra, Erzurum'da, Gaziantep'te ve Bursa'da Protestan Ermeni Kiliseleri açılmıştır.¹³⁶

2004); Darakjian, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives," <http://www.cacc-sf.org/c-aeidentityBND.html> (23.01.2004); Darakjian, "Distinguishing Evangelicals from Paulicians," <http://www.aeuna.org/distinguishing.htm> (21.09.2004).

¹³³ Tootikian, a.g.e., ss.5, 13, 21, 53; Dwight, a.g.e., ss.264-266; Anderson, a.g.e., s.289; Oyhon-Etingü, a.g.e., s.141; Sahagian, a.g.e., ss.29-31; Charles Demirjian, "The Armenian Evangelical Church 2000," http://www.churcharmenia.com/evangelical/evmain1_27_01.html (04.01.2005); Mihran S. Agbajian, "The Evangelical Dimension in The Armenian Church," <http://www.cacc-sf.org/c-edacMSA.html> (22.02.2005); Tchilingirian, "The Armenian Protestants," <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt>(2004); Chakmakjian, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People," <http://www.cacc-sf.org/c-aecHAC.html> (23.01.2004); Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar İstanbul Yazıları*, 1 (2002), s.8.

¹³⁴ Tootikian, a.g.e., ss.38, 54, 88; Sahagian, a.g.e., ss.28-34; Dwight, a.g.e., s.30; Kevork Pamukciyan, "Ermeniler," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 3 (1994), s.193; Bedikian, "The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians," <http://www.cacc-sf.org/c-riseAAB.html> (04.05.2004); Agbajian, "The Evangelical Dimension in The Armenian Church," <http://www.cacc-sf.org/c-edacMSA.html> (22.02.2005).

¹³⁵ Bkz. Bedikian, "The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians," <http://www.cacc-sf.org/c-riseAAB.html> (04.05.2004).

¹³⁶ Anderson, a.g.e., s.294; Artinian, a.g.e., ss.55; Tootikian, a.g.e., s.55; Tchilingirian, "The Armenian Protestants," <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt> (13.10.2004).

Protestan Ermeni Kiliselerinin açılması, Anadolu'nun birçok yerinde de devam etmiş ve üye sayısında da artışlar olmuştur. Kilise ve üye sayısındaki bu artışa rağmen Protestan Ermenilerin resmî bir statüye sahip olmaması hem Amerikalı misyonerlerin hem de Protestan Ermenilerin tepkisine yol açmıştır. Bu hususta Protestan Ermenilerin millet statüsüne kavuşmaları doğrultusunda yoğun bir kampanya başlatılmıştır. Haçadur Ütücüyan önderliğinde kırk kişilik bir cemaat oluşturan Protestan Ermeniler de resmîyet kazanmak için girişimlerde bulunmuşlardır. 16 Haziran 1847 tarihinde de Protestan Ermenilerin millet olarak tanınması hususunda Osmanlı Devleti'ne resmî başvuru yapılmıştır.¹³⁷

Osmanlı Devleti'ndeki Protestanların hamisi olduğunu ilan eden ABD ve İngiltere de Protestan Ermenilerin tanınması yolunda her türlü desteği sağlamıştır. Özellikle İstanbul'daki İngiliz Büyükelçi Stratford Canning ile Viscount Stratford de Redcliffe ve Lord Cawley, Sadrazam Mustafa Reşit Paşa ile görüşmeler yapmış ve Protestan Ermenilerin tanınması yolunda bazı isteklerde bulunmuşlardır. Bu görüşmeler doğrultusunda Protestan Ermeniler, 27 Kasım 1850 tarihinde Sultan Abdülmecit tarafından verilen bir fermanla resmen tanınmış ve "Millet" statüsünü elde etmiştir.¹³⁸ Daha sonra Protestan misyonerler tarafından 1855 yılında Protestan Ermenilerin tasvip etmediği "Protestan Kilise Üyeleri Rehberi/Kılavuzu (*Guide for Members of the Evangelical Church/Arachnort Avedarancigan Yegeghetzvo Antamneroun*)" adını taşıyan bir tüzük¹³⁹ hazırlanmıştır.¹⁴⁰

Böylece İngiltere, Protestan Ermenilerin millet olarak tanınmasında önemli rol oynamış hatta Ermeniler aracılığıyla Protestanlar için bir nizamnamenin (Protestan Cemaati Nizamname-i Esasîye) hazırlığının da öncülüğünü yapmıştır. Amerikalı bazı misyonerler de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'ne bir teşekkür mektubu yazmıştır.¹⁴¹

¹³⁷ Tootikian, a.g.e., ss.38, 56; Pamukciyan, "Ermeniler," s.193; Agababian, "The Evangelical Dimension in The Armenian Church," <http://www.cacc-sf.org/c-edacMSA.html> (22.02.2005).

¹³⁸ Phillips, a.g.e., s.161; Tuğlacı, a.g.e., s.315; Strong, a.g.e., s.106; Stone, a.g.e., s.70; Anderson, a.g.e., ss.1-3, 10; Grabill, a.g.e., s.14; Bliss, a.g.e., s.225; Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, (İstanbul 1953), ss.107-108.

¹³⁹ Belirlenen rehber, ilk Protestan Ermeni Kilisesi için bir "iç tüzük" niteliğini taşımıştır. Bu tüzük, 1855 yılında İstanbul'da, A. B. Churchill (Çarçıl) tarafından Protestan Ermeni Kilisesi'nin ayinlerinin ve dinî ibadetlerinin doktrinsel ve teolojik konularda açıklamalarını ihtiva eden yüz elli sekiz sayfalık bir çalışmadır.

¹⁴⁰ Tootikian, a.g.e., ss.60-61, 88.

¹⁴¹ Bkz. BOA, HR. SYS, 24.08.1869; HR. SYS, 1774/29, 20 Nisan 1876.

Sultan Abdülmecit tarafından verilen ferman hükümlerince Protestan Ermeni Cemaati'nin başına Piskopos Hagopos (Agop) Seropyan'ın kardeşi Stepan Seropyan¹⁴² getirilmiştir.¹⁴³ Protestan Ermenilerin millet olarak tanınmasından sonra "Protestan Ermeni Cemaati"nin lideri de tüm Protestan Kiliseleri ve Ermeni olan veya olmayan tüm Protestanları temsil etme hakkına kavuşmuştur. Ermeni Patriği için geçerli olan tüm haklar, Protestan Ermeni lideri için de geçerli olmuştur.¹⁴⁴

Ancak Protestan Ermenilerin millet olarak tanınması, hem Ermeni Kilisesi'nin hem de Protestan misyonerlerin Protestan Ermeniler üzerindeki baskılarını sona erdirmemiştir.¹⁴⁵ Protestan misyonerler, Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin oluşumunu sağladıktan sonra da faaliyetlerine devam etmiş ve onları kendi içerisinde bölünmelerine ve parçalanmalarına yol açmıştır.¹⁴⁶ Ancak bölünen bu kiliselerin çoğu kısa süreli olmuş ve daha sonra Büyük Protestan Ermeni Kiliseleri tarafından bir çatı altında toplanmıştır. Protestan Ermeni Kiliseleri'ndeki bölünme ve ihtilaflar, Protestanlığın muhteviyatına uygun olarak günümüze kadar devam etmiştir.¹⁴⁷

SONUÇ

Almanya ile sınırlı kalmayarak Fransa ve İngiltere gibi birçok ülkelere yayılan Protestanlık, coğrafi ve sosyal yapısı itibarıyla de en çok ABD'de kendisine yer bulmuştur. ABD'yi kendisine merkez edinen Protestanlar, yayılmacı bir politika izleyerek daha iyi yöntemler ile misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Dünyanın her bölgesinde misyonerlik teşkilatı kuran Protestan misyonerler, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel

¹⁴² Protestan Ermenilerde Stepan Seropyan'dan (1847-1865) sonra sırasıyla Davoud Bagosyan (1865-1868), Hagop Matusyan (1868-1888), Hagop Boyacian (1889-1908) ve Prof. Dr. Zenop Bezciyan (1915-1928) cemaat lideri (askabed) olarak görev yapmıştır (bkz. Tootikian, a.g.e., s.58).

¹⁴³ Tootikian, a.g.e., ss.56-57; Çark, a.g.e., ss.107-108; Tuğlacı, a.g.e., s.315; A.R. Kayayan, "Armenia Revisited: Prospects for Reformation?," [\(13.08.2004\)](http://www.christianforarmenia.org/missiondoss); Agbalian, "The Evangelical Dimension in The Armenian Church," <http://www.cacc-sf.org/c-edacMSA.html> (22.02.2005); Darakjian, "Evangelism in The Early Armenian Church," <http://www.cacc.sf.org/c-ceaBND.html> (05.01.2005); Demirjian, "The Armenian Evangelical Church 2000," http://www.churcharmenia.com/evangelical/evmain1_27_01.html (04.01.2005).

¹⁴⁴ Tootikian, a.g.e., ss.58, 87, 112.

¹⁴⁵ Sahagian, a.g.e., ss.21, 28-31; Avakian, "The Armenian Evangelical Church 1846-1996," <http://www.cacc-sf.org/c-ahistory.htm> (15.09.2004).

¹⁴⁶ Tootikian, a.g.e., ss.65-66, 132.

¹⁴⁷ Tootikian, a.g.e., ss.134-135.

olarak bu bölgenin siyasî, jeopolitik ve stratejik önemini de göz önünde bulundurarak Anadolu'ya yönelmişlerdir. Böylece Anadolu'ya gelen misyonerler, ilk olarak Yahudiler ve Müslümanlar üzerinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Ancak Yahudiler ile Müslümanlardan umduğunu bulamayan misyonerler kendilerine daha yakın gördükleri ve başarı sağlayabileceklerini düşündükleri “Hıristiyan bir millet olan Ermeniler”e yönelmişlerdir.

Coğrafi ve siyasî durum sebebi ile çeşitli bölgelerde/ülkelerde dağınık olarak yaşamış olan Ermeniler, Anadolu'da da 5-6 şehirde %10 ile %20 arasında değişen oranda bulunmuş ve birkaç dinî merkezler kurmuşlardır. Bu dinî merkezler, I. Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdürmüş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan sonra da sadece İstanbul Ermeni Patrikliği Anadolu'daki Ermenilerin ruhanî merkezi olarak faaliyetini, günümüze kadar sürdürmüştür. Buradaki Ermenilerin lideri de İstanbul Ermeni Patriği olmuş ve Ermeniler ile Türkler barış ve huzur içerisinde birlikte varlıklarını sürdürmüştür. Ancak Misyonerlerin eğitim, sağlık, sosyal ve kültürel gibi çeşitli alanlarda Ermeniler üzerinde her türlü vasıtayı kullanarak misyonerlik çalışmalarına başlamasıyla bu durum kısmen değişmeye başlamıştır. Misyonerlerin eğitim ve sağlık alanındaki çabalarına Ermeni Kilisesi de başlangıçta karşı çıkmamış, hatta takdir edici bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak Ermenilerin ılımlı yaklaşımının misyonerler tarafından suiistimal edilmesi, Kilise'nin içişlerine karışılması, Kilise hiyerarşisinin eleştirilmesi ve Kilisede reform yapılması fikrinin yaygınlaştırılması Ermeni Kilisesi'nin, misyonerlik faaliyetlerine, onlara yardım eden Ermenilere karşı sert bir tavır almasına ve birtakım tedbirleri uygulamaya koymasına neden olmuştur. Bu çerçevede Kilise, ilk olarak bir “Bildirge/Deklarasyon” yayınlamıştır. Bu Bildirgeye/Deklarasyona rağmen misyonerler, faaliyetlerine devam etmiş ve Kilisenin sert tutumu işe yaramamıştır. Bunun üzerine Ermeni Patrikliği, Protestanlığa meyilli olan Ermenilere karşı tutumunu daha da sertleştirmiş, onları sürgüne göndermiş, hapsedirmiş; sosyal ve kültürel konular başta olmak üzere onlarla birçok alanda ilişkiyi yasaklamıştır. Ermeni Kilisesi kendi içerisinde sert uygulamalara başvurmakla birlikte Osmanlı Devleti'nden de “misyonerlik faaliyetleri” için tedbir almasını istemiştir. O tarihe kadar bu durumu Hıristiyanların bir iç meselesi olarak değerlendiren Osmanlı Devleti, konunun önce Ermenilerin sonra da Devletin birliğine ve huzuruna yönelik

tehdit oluştuğunu görünce Ermeni Kilisesi'nin/Patrikliği'nin başvurusunu gerekçe yaparak tedbirler almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler ise misyonerlik faaliyetlerinde kısmî bir azalma sağlamış fakat misyonerliği tamamen durduramamıştır.

Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler ve Ermeni Kilisesi'nin sert tutumu karşısında ABD ve İngiltere, Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak bu tutumundan vazgeçmesini ve Ermeni Kilisesi'nin de misyonerlere karşı tavrını sona erdirmesini istemiştir. İngiltere ve ABD'nin baskısına rağmen Ermeni Kilisesi, sert tutumunu devam ettirmiş ve Protestan olan Ermenileri aforoz ederek kiliseden dışlamıştır. Aforoz edilen ve kiliseden kovulan Protestan Ermeniler de misyonerlerin öncülüğünde, 1846 yılında, kendilerine bağımsız bir "Protestan Ermeni Kilisesi"ni kurmuştur. Böylece Anadolu'da Protestanlığın başlangıcı, gelişmesi ve yayılması Ermeniler vasıtası ile olmuş ve "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkmasında da Protestan misyonerler önemli rol oynamıştır.

ABD ve İngiltere kurulan bu kilisenin resmen tanınmasını Osmanlı Devleti'nden istemiş ve bu baskı ile Osmanlı Hükümeti de 1850 yılında, Protestan Ermenileri ayrı ve resmî bir "Millet/Cemaat" olarak tanımak zorunda kalmıştır. Bu tanıma, Anadolu'daki Protestanlığın resmî oluşumunun ve günümüz dünyasındaki Protestan Ermenilerin de başlangıç noktasını oluşturmuştur. Böylece Osmanlı Devleti bünyesinde tek millet olarak yaşayan Türkiye Ermeni Kilisesi'nden (Gregoryen Ermeniler), Katolik Ermenilerin yanında Protestan Ermeni cemaati de ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde Anadolu topraklarında Ermeniler ile ilk bölünmeler olmuş, farklı dinî liderler ve dış ülke destekleri devreye girmiştir. O zamandan başlayan bu tutum, günümüzde de etkisini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- , "Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi," *Türkler XIII*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.542-553.
- Agbabian, Mihran S., "The Evangelical Dimension in The Armenian Church," <http://www.cacc-sf.org/c-edacMSA.html> (22.02.2005).
- Akgün, Seçil, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)," *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, 5. Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1994, ss.2120-2145.

- , "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü," *Atatürk Yolu Dergisi*, 1:1 (1988), ss.1-12.
- , "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları," *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, 3 (1992), ss.1-16.
- Anderson, Rufus, *History of the Missions of The American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Boston: Congregational Publishing Society, 1872.
- Arberry, A.J. ve I.J. Rosenthal (Yahudilik), Warren, M.A.C. (Hıristiyanlık), *Religion in The Middle East*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- Arpee, Leon, *A History of Armenian Christianity*, New York, 1946.
- Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004.
- Avakian, Karl Vartan, "The Armenian Evangelical Church 1846-1996," <http://www.cacc-sf.org/c-aehistory.htm> (15.09.2004).
- Aydın, Suavi, "Anadolu Hıristiyanlığında Dönüşüm: Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hıristiyanlığı Üzerindeki Etkisi ve Modernleşme," *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri, Ürgüp/Neveşehir 23-28 Ekim 2000*, (2001), ss.73-88.
- Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, İstanbul: Tercüman yayınları, tsz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri* (BOA)
- Bedikian, Antranig A., "The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians," <http://www.cacc-sf.org/c-riseAAB.html> (04.05.2004).
- Bliss, Edwin Munsell, *Turkey and The Armenian Atrocities*, Philadelphia: Edgewood Publishing Company 1896.
- Breiner, Bert F. ve Christian W. Troll, "Christianity and Islam," *The Oxford Encyclopedia of The Modern Islamic World*, 1 (1995), ss. 280-286.
- Büyükkaracı, Süleyman, *Türkiye'de Amerikan Okulları*, Konya: Yelken Yayınları, 2004.
- Centennial of Constantinople Station*, İstanbul: Near East Mission of the American Board 1931.
- Chakmakjian, Hagop A. N., "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People," <http://www.cacc-sf.org/c-aeCHAC.html> (23.01.2004).
- Cöhce, Salim, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2:8 (2003), ss.37-67.
- Crollius, A. Roest, "İnkültürasyon," çev. A. İsra Güngör, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1 (1998), ss.93-105.
- Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953.
- Danacıoğlu, Esra, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Misyoner Faaliyetleri," (basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1986.
- , "Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner," *Tarih ve Toplum Dergisi*, 19:120 (2003), ss.76-79.
- Daniélou, Jean, "Kilisede Misyoner Düşüncesi", çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ayrı Basım), 37 (1998), ss.101-104.
- Darakjian, Barkev N, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives," <http://www.cacc-sf.org/c-aeidentityBND.html> (23.01.2004).
- , "Evangelism or Proselytism," <http://www.cacc-sf.org/c-aopBND.html> (05.10.2004)
- , "Evangelism in The Early Armenian Evangelical Church," <http://www.cacc.sf.org/c-ceaBND.html> (05.01.2005).
- , "Distinguishing Evangelicals from Paulicians," www.aeuna.org/distinguishing.htm (21.09.2004).
- Demirjian, Charles, "The Armenian Evangelical Church 2000," http://www.churcharmenia.com/evangelical/evmain1_27_01.html (04.01.2005).

- Dittes, James, *Hıristiyan Misyonu ve Türk İslamlığı*, çev. Türkan Yörükân, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1957.
- Dwight, H.G., *Christianity in Turkey A Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church*, London : J. Nisbet, 1854.
- Erbaş, Ali, "Hıristiyan Misyonerliğine Genel Bir Bakış," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2003), ss.161-182.
- Ercan, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)," *Osmanlı IV*, (Ed.) Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.197-207.
- Erhan, Çağrı, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries," http://research.yale.edu/ycias/database/files/mesv5_11.pdf (17.11.2004).
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Ankara: Alperen yayınları, 2000.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Fendoğlu, Tahsin, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti," *Türkler XIV*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.189-196.
- Flocken, R. W., "Protestantism in Turkey," name.umd.umich.edu (01.12.2003).
- Fuller, Louis, "The Missionary's Role in Developing Indigenous Christian Theology," <http://bgc.gospelcom.net/emis/1997/indigtheo.html> (12.10.2004).
- Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and The Near East Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- Gündüz, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Yapılan Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesinin Doğuşu, Gelişmesi," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 128 (2000), ss.111-117.
- Güngör, A. İbra, *Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki Yeri*, Ankara: Avrasya Bir Vakfı Yayınları, 2002.
- Güngör, Erol, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Ötügen Yayınevi, 1999.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Halidi, Mustafa ve Ömer Ferruh, *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, İstanbul: Bilmen Basımevi, 1968.
- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.
- , "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar," *Türkler XIV*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.181-188.
- Hülagü, Metin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye," *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2001), ss.57-93.
- İşıksal, Turgut, "Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3 (1985), ss.46-49.
- İnandı, İsa, "Türk Dünyasında Misyonerlik," *Bilig Dergisi*, 2 (1996), ss.35-47.
- Kantarıcı, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul: Aktüel Yayınları, 2004.
- Kavas, Ahmet, "Afrika'da Misyonerlik Faaliyetleri," *Dinler Tarihi Araştırmaları III-Hıristiyanlık*, (2002), ss.447-453.
- Kayayan, A.R., "Armenia Revisited: Prospects for Reformation?," www.christianforarmenia.org/missiondoss (13.08.2004).
- Kılıç, Davut, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri," *Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II)*, 38 (2001), ss.726-734.
- , *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2000.
- Kırşehirlioğlu, Erol, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1963.

- Kiskira, Konstantina P., "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonierleri," (ed.) Pinelopi Stathis, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, ss.65-67.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadoludaki Amerika*, İstanbul: Arba Yayınları, 1989.
- Kocamanoğlu, Emine, "Osmanlı Döneminde Robert Kolej'de Din Eğitimi," *Osmanlı V*, (ed.) Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), ss.359-365.
- Kodaman, Bayram, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri," *Yeni Çığ Dergisi*, 1(1981), ss.3-8.
- , *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Ankara 1994.
- , "The Eastern Question: Imperialism and The Armenians," *The Eastern Question: Imperialism And The Armenian Community*, Ankara 1987.
- Köse, Ensar, "Misyonier, Mandacı, Feminist," *Tarih ve Düşünce Dergisi*, 18 (2001), ss. 30-32.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü Yayınları, 1953.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi," *Osmanlı IV*, (ed.) Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), ss.208-216.
- Küçük, Abdurrahman, "Türklerin Anadolu'daki Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü (Ermeni ve Yahudi Örneği)," *Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, ss.21-64.
- , *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Andaç Yayınları, 2003.
- , "Türkiye'de Misyonierlerin Çalışmaları ve 2003 Yılında TBMM'de Kabul Edilen Yasalarla Misyonierlik İlişkisi," *Türkiye'de Misyonierlik Faaliyetleri, İSAV*, İstanbul: Ensar neşriyat, 2004), ss.40-66.
- Laçiner, Sedat ve İhsan Bal, "İngiltere Ermenileri, Lobcilik ve Ermeni Sorunu," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2:7 (2002), ss.71-120.
- Lerner, Constantine, "Sara Miapor: An Armenian Character in The Life of St. Nino and Jerusalem," (ed.) Michael E. Stone, Roberta R. Ervine, Nira Stone, *The Armenians in Jerusalem and The Holy Land*, (Leuven: Peeters, 2002), ss.111-121.
- Mahiroğulları, Adnan, "XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonierlik Faaliyetleri," *Türk Yurdu Dergisi*, 19-20:148-149 (1999-2000), ss.526-533.
- Martin, George, *Sağlık Bulma İnciden Düşünceler*, çev. Alida T. Tereza, İstanbul 1986.
- Nelson, John Oliver, *Opportunities in Protestant Religious Vocations*, New York, 1952.
- Noss, John B., *Man's Religions*, New York: Macmillan, 1956.
- Ostling, Richard N., "Evangelicalism," <http://mb.soft.com/believe/text/evangeli.Htm> (27.10.2004).
- Oyhon, Edith ve Bente Etingü, *Churches in Istanbul*, İstanbul: Yapı Kredi Publications, 1999.
- Pamukçyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar İstanbul Yazıları-1*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002).
- , "Ermeniler," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 3 (1994), ss.190-194.
- Phillips, Clifton Jackson, *Protestan America and The Pagan World: The First Half Century of The American Board of Commissioners For Foreign Missions 1810-1860*, Cambridge: Harvard University Press, 1969.
- Sahagian, Jean Daniel, *Le Mouvement Evangelique Armenien*, Marseille, 1986.
- Sakarya, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 1984.
- Salt, Jeremy, *Imperialism and The Ottoman Armenians*, London: Frank Cass, 1993.
- Samur, Sebahattin, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Suriye'de Açılan Protestan Okulları Üzerine Bir İnceleme," *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1990), ss.171-183.
- Saray, Mehmet, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, yayın no.1, Ankara: ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, 1984.
- Selvi, Haluk, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 1, *Türkiye Kongresi Bildirileri*, 3. Ankara, 2003, ss. 27-37.

- Seydi, Süleyman, "Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi," *Ermeni Araştırmalar Dergisi*, 2:8 (2003), ss.96-113.
- Sezer, Ayten, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı II*, (ed.) Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.181-192.
- , "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı, Özel Sayısı)*, 1999), ss.169-184.
- Smith, Eli ve H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a Visit to The Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, London, 1834.
- Sonyel, Salahi R., "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri," *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, ss.339-351.
- Stackhouse, Max L., "Missions," *Encyclopedia of Religion*, (ed.) Mircae Eliade, 9 (1987), ss.564-615.
- Stone, Frank Andrews, *Academies For Anatolia*, Boston: University Press of America, 1984.
- Strong, William, *The Story of The American Board*, Boston: The Plimpton Press, 1910.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında (Seçmeler)*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986.
- Şahin, Emrah, "Errand into The East: A History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman Istanbul During The Nineteenth Century," (basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2004.
- Şimşir, Bilal N., "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine," *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, ss.79-124.
- Şişman, Adnan, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3:2 (2001), ss.1-6.
- , "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler," *Türkler XIV*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve diğerleri, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), ss.173-179.
- Tanyu, Hikmet, "Robert Kolej'de İslamiyet ve Türk Düşmanlığı," *Milli Eğitim ve Kültür 3 Aylık İlmî Araştırma ve İnceleme Dergisi*, 1:1 (1978), ss.114-123.
- Tchilingirian, Hratch, "The Armenian Protestants," <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt> (2004)
- Tekin, Emrah, "Ecnebi Kolejlerin Tarihi Misyonu," *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 36 (1997), ss.48-50.
- Tootikian, Vahan, *The Armenian Evangelical Church: Yesterday, Today and Tomorrow*, Southfield: Armenian Heritage Committee, 1996.
- , "Armenian Congregationalists Flee From Genocide and Find A Home in The U. S.," <http://www.ucc.org/aboutus/histories/chap4.htm> (01.12.2004)
- Tozlu, Necmettin, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları," *Osmanlı V*, (ed.) Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), ss.329-339.
- , *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.
- Tuğlacı, Pars, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul: Pars Yayınevi, 1991.
- Turan, Ömer, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri," *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999*, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 2002, ss.1547-1564.
- "Tuzla Kampı (1962-1983)," <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/36/tuzlakamp.html> (29.12.2005)
- "Tuzla Ermeni Çocuk Kampı'nın İzleri," http://www.bianet.org/haber_eski/haber659.htm (29.12. 2005).

- Uçar, Ahmet, “Amerika’dan Anadolu’ya Misyoner Akını Tarihi,” *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 33 (1996), ss.46-47.
- Uçar, Ahmet, “Hartune S. Cenanyan,” *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 34 (1997), ss.37-39.
- Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990.
- White, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul: Enderun Yayınları, 1995.
- <http://www.devletarsivleri.gov.tr>
- <http://www.agos.com.tr>